

100 danmarkshistorier

**Bent
Blüdnikow**

Jøde- fejden

Aarhus Universitetsforlag

100 danmarkshistorier

**Bent
Blüdnikow**

Jøde- fejden

Aarhus Universitetsforlag

Jødefejden

© Bent Blüdnikow og Aarhus Universitetsforlag 2019

Serie: 100 danmarkshistorier

Forlagsredaktion: Peter Bejder

Tilrettelæggelse, sats og omslag:

Camilla Jørgensen, Trefold

Repro: Narayana Press

E-bogsproduktion: Narayana Press

ISBN: 978 87 7219 001 3

Projektet 100 danmarkshistorier er støttet af A.P.
Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond
til almene Formaal

Projektets styregruppe: Thomas Bloch Ravn
(Den Gamle By), Thorsten Borring Olesen
(Aarhus Universitet), Mette Frisk Jensen
(danmarkshistorien.dk), Søren Hein Rasmussen
(MegaNørd), Torben Kjersgaard Nielsen (Aalborg
Universitet), Bo Lidegaard (dr.phil., forfatter), Anne
Løkke (Københavns Universitet), Camilla Mordhorst
(Dansk Kulturinstitut), Lars Boje Mortensen
(Syddansk Universitet), Keld Møller Hansen
(Danmarks Borgcenter), Rikke Louise Alberg Peters
(HistorieLab), Hans Schultz Hansen (Rigsarkivet),
Nils Arne Sørensen (Syddansk Universitet), Sten
Tiedemann (Folkeuniversitetet i Aarhus), Ulla Tofte
(M/S Museet for Søfart) og Anette Warring (Roskilde
Universitet)

Læs mere om projektet på
100danmarkshistorier.dk

FAGFÆLLE-
BEDØMT

/ I henhold til ministerielle krav betyder bedømmelsen, at der fra en fagfælle på ph.d.-niveau
er foretaget en skriftlig vurdering, som godtgør denne bogs videnskabelige kvalitet.

Aarhus Universitetsforlag
Finlandsgade 29
8200 Aarhus N
www.unipress.dk

Indhold

Jøderne i Danmark

- En handelsmand tager til genmæle 2
- Den historiske baggrund 6
- Krise og jødehad 20
- Nathanson og Meyer 21
- Næsten ligeberettigelse 27

Den litterære jødefejde

- Had, foragt og fjendtlighed 30
- Jødedebatten kommer til Danmark 33
- Jøderne svarer igen 37
- Emancipation og fornyet strid 47

Den korporlige jødefejde

- Uro i Tyskland 52
- Jødefejden kommer til Danmark 57
- Overfald på jøder 61
- Fortsat uro 73
- Plakater og middelstandens vrede 79
- Jødefejden i provinsen 82

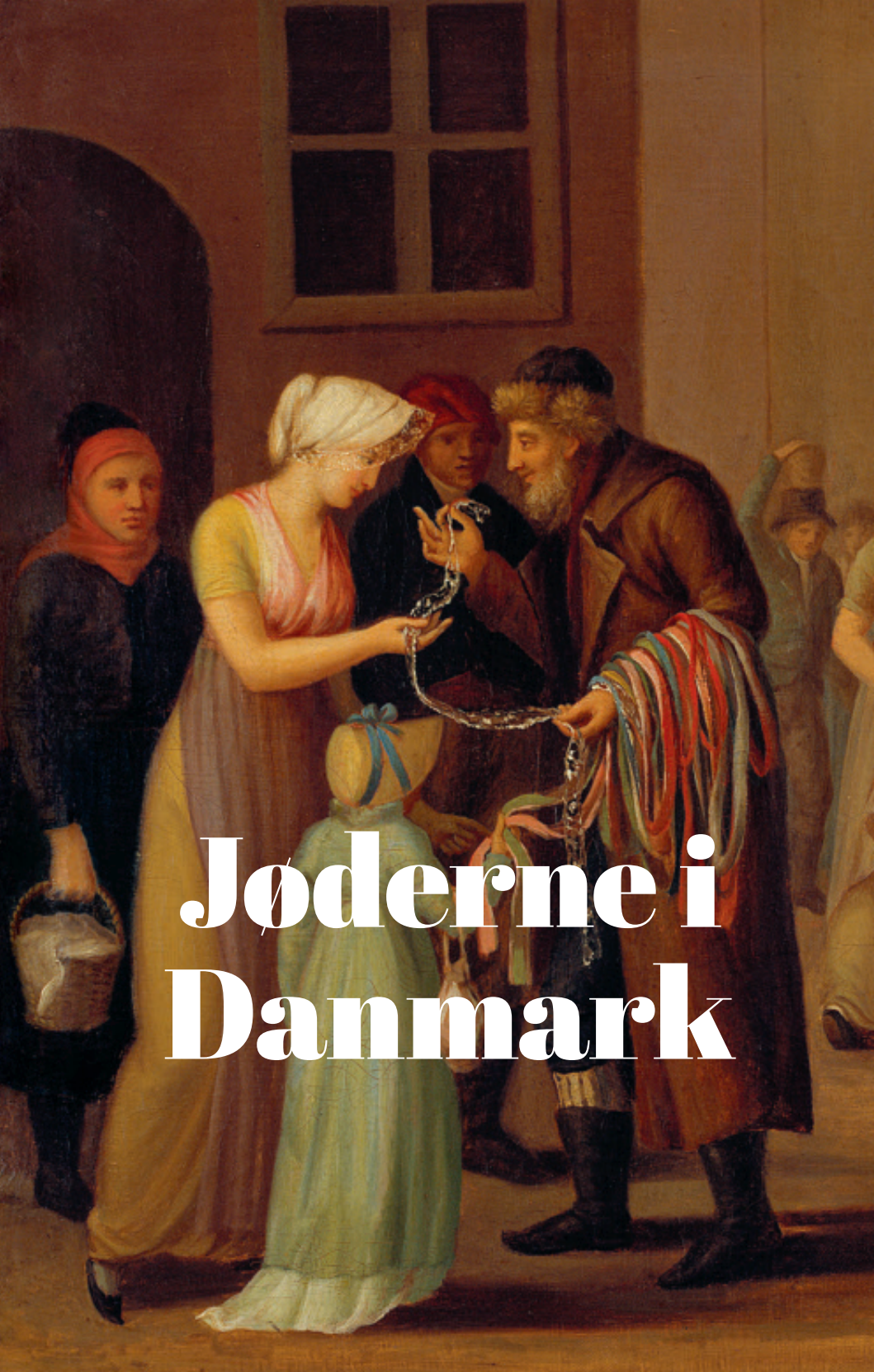
Tiden efter Jødefejden

Nathansons eftermæle 86

Årsager og efterdønninger 89

Videre læsning 100

I 1700-tallet var jøder
let genkendelige i
Danmark. Mændene
havde skæg og lange
frakker, som var på
mode i Østeuropa, og
kvinderne gik med
paryk. Jøderne var den
eneste minoritet, der
var helt anderledes
end den danske
befolkning. Maleriet
hedder *Gadescene i
København ved år 1800.
Piskebåndsjøden sælger
en knipling til en ung
pige.*
|| Ukendt maler/
Statens Museum for
Kunst

Jøderne i Danmark

En handelsmand tager til genmæle

I september 1819 arresterede politiet den 40-årige købmand Abraham Meyer, der boede i Vognmagergade i København. Dengang var Vognmagergade ikke som nu en kedelig gade, men en festlig, myldrende gade med butikker, handlende, fattige og nedslidte huse. Abraham Meyer var jøde, og politiet hentede ham, fordi flere vidner anmeldte, at han stod i et vindue i sin lejlighed og spyttede på folk og kaldte dem "kristne hunde". Ja, et vidne fortalte endda, at Meyer havde rakt tunge. En kristen borger havde forsøgt at få Meyer til at holde op, men han og andre mødte tilråbet: "Kom væk, din kristne hund, eller jeg skal brække din hals".

Alt dette ved vi, fordi Abraham Meyer blev stillet for retten, hvor Meyer og vidner fortalte historien, som omhyggeligt blev noteret ned i retsprotokollen. Meyer nægtede pure at have råbt og spyttet på folk, og han påstod tværtimod, at beboere fra gaden havde generet ham og var kommet hen til hans vinduer og havde kaldt ham og hans familie for "jødsmovser". Det var et gammelt antijødisk udtryk og ikke ligefrem venligt ment. Bogtrykker Holm kom ind i retslokalet og vidnede, at en kvinde ganske rigtigt havde råbt til Meyer: "Din jøderad, spytter du på

Den satiriske illustration fra 1788 understreger, at der var opgør i menigheden mellem traditionalister og reformfolk. Stikket viser sandsynligvis et skænderi om penge mellem den jødiske menigheds ledelse ved bordet og den stående opposition. Titlen på stikket er *Den israelitiske Parykkrig* eller *Det den Ene haver for meget, mangler de Øvrige*.

|| Det Kgl. Bibliotek

folk? I aften skal dine vinduer slås ind". Sagen udviklede sig, og det ene vidne efter det andet fortalte grufulde historier. En enkefru Richter berettede, at grøn farve blev kastet på hende fra Meyers lejlighed, og da hun så op, opdagede hun et gammelt "jødefruentimmer".

Meyer sad i arrest under retshandlingerne, og hans købmandshandel led under det. I oktober faldt der dom efter otte retsmøder, og dommen lød på, at Meyer for egen regning skulle sættes i fængsel på vand og brød i ti dage og selv udrede alle omkostninger ved retssagen. Den hårde dom skyldtes, at der var voldsom uro i byen, som mange drog hujende og hærgende gennem. Og man ville ganske enkelt forhindre yderligere uroligheder ved at give folk strenge straffe.

Her slipper vi Abraham Meyer, og vi kender ikke yderligere til hans skæbne, men hans vrede handlemåde kan forklares. For netop i september 1819

og flere måneder frem foregik nogle af de værste uroligheder, Danmark har set. De går under navnet den korporlige jødefejde, altså den fysiske jødefejde, eller bare Jødefejden. Forud var gået den litterære jødefejde fra 1813.

Det begyndte i september 1819 med ophængte plakater, der opfordrede til angreb på jøder og tillige indeholdt kritik af regering og konge. Uroen bekymrede kong Frederik 6. (1768-1839), regeringen og politidirektøren, der skrev i en bekendtgørelse den 5. september 1819:

”Da adskillige ubesindige mennesker have ladet dem forlede til at øve voldsomheder mod vore medborgere af den mosaiske trosbekendelse og politiet har grund til at formode, at enkelte ildesindede kunne have lyst til at fortsætte den voldsomme adfærd, så finder jeg mig foranlediget til på det alvorligste at advare alle og enhver om at afholde sig fra deltagelse i handlinger, der forstyrrer freden og sikkerheden, som det er kongens vilje, at alle hans undersåtter, uden hensyn til religion, bør nyde”.

Men det hjalp ikke. Urolighederne spredte sig hurtigt, og snart prægedes København af voldsomme opgør. I de næste dage stormede hundredvis af mennesker jødiske boliger og forretninger i København og i flere provinsbyer. Situationen var ved at komme ud af kontrol for den enevældige konge og hans regering, og man måtte derfor indføre undtagelsestilstand og trække militæret ind til byen for at slå oprøret ned. Militæret fik ordre til at bruge bajonetter og skydevåben, hvis det var nødvendigt.

Uromagerne var ikke kun ude efter jøderne, for det føg med ukvemsord mod den enevældige konge, der blev kaldt ”jødernes konge”. Uroen havde mere end et antijødisk sigte, for det var også både en soci-

al og politisk bevægelse. Og så dækkede fejden endda over mere end had til jøder, social uro og folkelig protest mod den enevældige konge og hans regering og administration. Den handlede også om, hvorvidt Danmark skulle være et oplyst, tolerant samfund for både kristne og fremmede eller et mere lukket, kristent samfund, der kun nødtvunget accepterede kritik. Kort sagt handlede det om tolerance over for intolerance, og det dramatiske opgør på både skrift og med vold er et af de vigtigste sammenstød i danmarkshistorien.

Alt dette kan lyde som et forspil til mere moderne debatter om det multietniske samfund over for et mere monoetnisk samfund. Vi opfatter Danmark som et roligt, homogent og tolerant samfund, hvilket i vid udstrækning også er rigtigt. Der var fra 1700-tallet og frem kun få alvorlige opgør i landet, hvorimod andre lande i Europa oplevede revolutioner, borgerkrig og opgør. Jødefejden er dog en undtagelse, fordi den var omfattende og voldelig. Den passer ikke rigtig ind i billedet af guldalderhygge og spadsereture i Kongens Have. Alene derfor er den en væsentlig del af fortællingen om Danmark. Historien om Jødefejden kaster en eftertænksom skygge over vor tid, hvor vi nu pludselig fører drabelige debatter om ytringsfrihed, religionsfrihed og terrorisme, og hvor mistillid og endda konfrontationer mellem befolkningsgrupper er blevet en del af Danmark.

Civilisationen er en tynd fernis over dæmoniske kræfter. Det er altid relevant at blive mindet om ikke at tage hygge og retfærdighed for en selvfølge, hvilket vi i det rolige Danmark har tendens til. For jøderne var Jødefejden en skræmmende oplevelse, og mange valgte at lade sig konvertere eller som Abraham Meyer i raseri at reagere mod de kristne.

Ingen historiske paralleller passer fuldkom-

Mange jøder klarede sig i 1700-tallet ved at sælge klæder, bånd og småting i kvarteret omkring Læderstræde. Men fra 1780'erne skete der en kolossal velstandsstigning, og i løbet af 1800-tallet kom den jødiske befolkning til at spille en betydelig samfundsrolle på trods af et beskeden antal. En del gik ind i bladbranchen og blev redaktører. Satiren går på fortidens handelsjøde og 1800-tallets bladjøde.
|| Corsaren nr. 46, 1854

ment, men Jødefejden rummer et stykke nutidsanalogi.

Den historiske baggrund

I 1800-tallet var jøderne de eneste helt fremmede i det danske samfund, og de skilte sig ud gennem religion, udseende, væremåde, profession (fx udlånsvirksomhed), sprog, kultur og tøj. Sigøjnerne (romaerne) blev stort set alle jaget ud af landet i 1600-tallet, og de fleste andre fremmede var kristne

fra vore nabolande. Jøderne var helt anderledes, end hvad danskere var vant til.

En del jøder blev udvist fra den spanske halvø i slutningen af 1400-tallet og havnede i Amsterdam og Hamborg. Det opdagede kong Christian 4. (1577-1648), der inviterede de sefardiske jøder til danske byer i det sydlige kongerige. Sefardiske jøder var ofte højt uddannede og dygtige folk med forbindelser og viden, og det ønskede danskerne at gøre brug af. Mindre velkomne var de ashkenaziske jøder fra Polen, Rusland og Tyskland. De var dårligere uddannet og fattige.

Mens de sefardiske jøder talte spansk og det jødiske sprog ladino, talte de ashkenaziske jøder jødisk (jiddisch), som er en blanding af middelaldertysk, hebraisk og nationale låneord. De ashkenaziske jøder gik klædt i lange sorte frakker, og mændene havde skæg og slangekrøller ved ørerne. Nogle bar særprægede pelshuer, som var på mode i Polen og Rusland, og som man den dag i dag stadig kan se på gaderne i New York og Jerusalem. De fleste var indtil 1790'erne dybt religiøse og levede i deres egen verden, selv om der aldrig var tale om ghettoer i Danmark – sådan som der var i andre lande, hvor jøder var tvunget til at bo i jødiske kvarterer. København fik hurtigt den største jødiske menighed, hvor jøderne klumpede sig sammen i Læderstræde, Kompagnistræde, Adelgade og Borgergade, der ikke var den fine del af København. I hele landet var der i løbet af 1700-tallet opstået 11 provinsmenigheder – andre store var Glückstadt, Altona og Fredericia.

På mange måder skilte jøderne sig ud. Mændene gik med kalot, og da Simon Salomon Polach ville bære en moderigtig paryk i stedet for kalotten i synagogen, blev der ballade. Menighedens ældste nægtede nemlig at acceptere mænd med nymodens parykker i synagogen, hvilket fik de parykklede

unge jøder til at anmelde de ældste til de danske myndigheder. En større strid udviklede sig, og den endte først to år senere med forlig.

Mange jøder gik dog klædt i almindeligt sort tøj som kristne, men religiøse jøder bar dragter som dem, man havde brugt i Østeuropa siden 1600-tallet. Gifte kvinder gik med paryk eller tørklæde for at skjule håret.

Jøderne spiste kun kosher mad (lavet efter jødiske forskrifter) og efterlevede komplicerede regler fra Det Gamle Testamente og Talmud, der er fortolkninger og forklaringer til jødedommens love. Fx skulle den religiøse autoritet godkende maden, så der var jødiske slagtere og en jødisk bager i København. Man må ikke blande kød og mælk, så det er temmelig kompliceret – dengang som nu – at holde kosher køkken. Jøderne havde egen begravelsesplads i Møllegade, og den er i dag en af Københavns store kulturskatte, hvor den første sten over juveler David Israel fra 1693 stadig står.

Af Københavns 100 rigeste mænd var seks jøder, men hovedparten af jøderne var fattige. I 1784 var 25 % decideret fattige og levede af den jødiske menigheds fattighjælp. Og tallet steg, så der i 1796 ifølge en jødisk fabrikant var lidt over 50 % fattige jødiske familier. I 1798 bestod den københavnske menighed af 699 mænd og 792 kvinder, mens hele København havde 83.063 indbyggere. Det var altså et ganske lille mindretal, hvor hovedparten var fattige og småhandlende, mens kun en mindre gruppe klarede sig godt ved at handle med penge eller varer. Der var ikke meget samkvem med det kristne samfund.

Politiet foretog ofte razziaer efter fattige jøder, og i 1789 kunne politidirektøren indberette, at 300 fattige jøder var blevet udvist. Det er muligt, at politidirektøren overdrev for at imponere regerin-

Mode og udseende spillede en stor rolle, da jøderne fra 1700-tallets slutning nedbrød murene omkring jødisk liv og kom i kontakt med det omgivende samfund. Hvordan skulle parykken så se ud, og kunne de unge reformjøder få lov til at gå med moderigtige parykker? Den slags spørgsmål lurede i den jødiske menighed, hvor stridigheder om religion og reformer brød ud med jævne mellemrum.

|| Det Kgl. Bibliotek

gen, men talrige love vendt mod fattige jøder viser, at det var et stort problem. Det er svært at vide, hvor nidkære myndighederne var over for jøderne. I 1780'erne og 1790'erne blev jøden Ari Erfeldt (?-1828) således udvist talrige gange, fordi han ikke havde opholdstilladelse, men alligevel fortsatte han med at føre tvister ved de danske domstole mod folk, som han mente skyldte ham penge.

Man kan følge mange af de fattige jøders skæbner i danske arkiver, fordi det ofte gik galt, og de derfor fik berøring med det danske retssystem. Arkiverne er en guldgrube til socialhistorie. Lad os følge Esther Israel (1760-1792), som var en ud af mange ulykkelige skæbner i 1700-tallets slutning.

Hendes far Israel Moses Israel var kommet fra Hamborg til København i 1756 og boede i Gammel Mønt. Han var lærer i hebraisk og ansat ved synagogen. I hans reoler stod både Det Nye Testamente og den berømte tyske rabbiner Moses Mendelssohns (1729-1786) udgave af Det Gamle Testamente skrevet med hebraiske bogstaver, men på tysk. Det vil sige, at Israel Moses Israel både var dannet og tilhænger af den jødiske oplysningsbevægelse, som Mendelssohn anførte. I 1760 fik Israel Moses Israel og hans hustru datteren Esther, men så begyndte tingene at gå skævt. Moderen døde i 1770'erne, og så måtte faderen alene sørge for en børneflokk på fem. Israel Moses Israel forlod sin stilling som lærer og blev som mange andre jøder småhandlende og pantelåner.

Selv om det var et dannet hjem, tyder intet på, at Esther lærte at skrive. I 1781 kom Esther lidt tilfældigt i kontakt med familien Erichsen, der i deres udsænkingssted havde "løse kvinder". Fru Erichsen var bordelmutter, og snart var Esther beskæftiget med at betjene mænd. Hun fik hurtigt øgenavnet Dronning Esther, der refererede til den jødiske historie, hvor en jødisk pige, der hed Esther, under det babylonske fangenskab i 500-tallet før Kristus var blevet dronning. Det er en begivenhed, som jøder overalt i verden fejrer under festen Purim, fordi det lykkedes Esther at beskytte de babylonske jøder mod ondskab. Men øgenavnet gik også på, at hun havde sex med kristne, ligesom den oprindelige Esther var sammen med ikkejøder.

Hun kom i konflikt med andre jøder, hvilket en sag fra politiet viser. En dag mødte hun Lazarus Simon og en gruppe jøder ved krydset mellem Læderstræde, Kompagnistræde og Hyskenstræde. Her solgte mange jøder varer, og derfor kaldte mange krydset Jødebørsen. Lazarus Simon råbte efter

hende: "Du kommer nok i Børnehuset, din luder". Børnehuset var et fængsel. Esthers far anlagde injuriersag mod Simon, men han blev ikke dømt.

Rygterne om Esthers sexaktiviteter blev værre og værre. I 1788 tog de til i styrke, da politiet foretog en razzia mod et værtshus og tog Esther med på politistationen. På trods af en kønssygdom nægtede hun at være prostitueret, men viste ifølge politirapporten "overdreven frækhed" og fik senere tre måneders fængsel i Børnehuset. Da hun kom ud, fortsatte hendes far med at forsørge hende, selv om hun ikke flyttede hjem. I 1790 arresterede politiet hende atter, og lægen kunne konstatere, at hun havde åbne sår forårsaget af syfilis. Det Mosaiske Troessamfund (fra 2014: Det Jødiske Samfund) havde smidt hende ud af menigheden, som de gjorde med prostituerede, og hun var nu ganske alene og stadig betragtet som et "jødefruentimmer" af de kristne. Hun fik ni måneder i Forbedringshuset, og politimesteren ønskede, at Sankt Hans Hospital ville indlægge "dette ulykkelige, af den jødiske menighed forladte menneske".

Esther forsøgte at konvertere til kristendommen. Det var hun ikke alene om. Mange fattige og forvirrede forsøgte at blive kristne, fordi det kunne redde dem fra sult og elendighed, men ofte afviste kirken de desperate, fordi biskoppen ikke var overbevist om, at de mente omvendelsen alvorligt. Esther blev atter indlagt for sine kønssygdomme og døde på hospitalet den 13. maj 1792. Bedre gik det ikke for hendes bror Schaye, der blev dømt for tyverier og hælerier og endte med en dom på livsvarigt fængsel.

Mens Esther befandt sig på samfundets bund, sad den jødiske menigheds religiøse ledere og en elite af konservative med penge tungt på magten, og konservatismen herskede helt op til 1790'erne. På

Der kom jøder til Danmark fra 1500-tallets slutning. Jøderne fra Spanien og Portugal blev kaldt sefardiske jøder, og tyske og polske jøder hed ashkenaziske jøder. Der var i løbet af 1800-tallet en omfattende konvertering til kristendommen, og menigheden blev reddet af en ny stor tilstrømning af østjøder fra zarens rige fra begyndelsen af 1900-tallet. Her ses en jødisk børnehave i København i 1915.
 || Holger Damgaard/
 Det Kgl. Bibliotek

det tidspunkt indledtes i Tyskland en jødisk oplysningsbevægelse (haskalah), som rabbineren Moses Mendelssohn stod i spidsen for. Han var så stor en begavelse, at alle oplyste kristne i Tyskland respekterede ham. Mange danske jøder var familiemæssigt, religiøst og intellektuelt forbundet til tyske jøder, og snart kom den tysk-jødiske oplysningsbevægelse til Danmark og fik i løbet af 1700-tallets sidste årtier en vis succes. I historiebøger fremstilles det ofte sådan, at det unge reformparti fik overtaget og kunne reformere menigheden. Det er imidlertid en sandhed med modifikationer. De religiøse blev ved med at sidde på magten og forpurre reformer.

De traditionelle ledere og rabbinere bestemte, hvordan menighedens medlemmer skulle gå klædt, hvem der skulle gifte sig med hvem, og de forsøgte at holde al sekulær viden og undervisning ude. Over for denne konservative holdning mente Moses Mendelssohn og hans kreds, at oplysningstidens (ca. 1690-1780) ideer skulle spille en rolle i jødisk menighedsliv, at man skulle lære børnene tysk, og at

fx bønner skulle læses på tysk i synagogen. Striden satte sine spor helt ned i detaljer om ceremonier i synagoger, parykker, skæg og klædedragt. Den jødiske autonomi kom også til udtryk ved, at menigheden havde sin egen forvaltning for skilsmisse, skifteret og fattigforsorg og forsøgte at undgå at bruge danske domstole. Men det var et udtryk for netop integrationen og reformvennernes indflydelse, at menigheden efterhånden anvendte dansk politi og domstole. I 1791 henvendte menighedens ældste og forstandere sig således til Københavns politidirektør og skrev:

”Udi vores synagoge har Philip Calmar i drukken-skab givet alarm. Vi lod ham derfor ved 2 betjente arrestere. Men da han nu allerede har været arresteret i 2 dage og har lidt ondt og kulde, tror vi, at det var straks nok for ham”.

Philip Calmar blev løsladt. Men blot det, at menigheden tilkaldte to betjente for at arrestere den fordrukne i synagogen, vidner om, at menighedens afsondrethed var på vej til at mindskes.

Det forbløffende, i europæisk sammenhæng, var, at retterne behandlede jøderne retfærdigt. Da jøden Elkan Mendel i 1792 havde et slagsmål med flere soldater i en strid om en hestevogn, vidnede kristne til fordel for Elkan Mendel. En toldbetjent fortalte, at en soldat havde gjort nar af Elkan Mendel og havde vrænget noget, der skulle give sig ud for at være jødisk, hvorpå Elkan Mendel flere gange havde bedt ham om at lade ham i fred. Dommen lød på, at soldaten havde fornærmet Elkan Mendel og havde slået ham, og at soldaten derfor skulle betale fire rigsdaler til politikassen. Det lyder måske ikke chokerende i nutidige ører, men at en jøde i 1792

I 1700-tallets anden halvdel brød en oplysningsbevægelse igennem i Tyskland anført af rabbineren og filosofen Moses Mendelssohn. En del danske jøder deltog i reformbevægelsen. Moses Mendelssohn var en pukkelrygget, grim mand med en utrolig stærk udstråling og blev anerkendt af sine kristne venner som en humanistisk gigant. G.E. Lessings klassiske skuespil *Nathan den Vise* fra 1779 er baseret på Moses Mendelssohns person. Maleri (1856) af Moritz Daniel Oppenheim (1800-1882).
|| The Magnes Collection of Jewish Art and Life/Wikimedia

kunne få medhold ved en offentlig ret mod en soldat i en mindre sag, er sigende.

I takt med økonomisk velstand ønskede stadig flere yngre jøder at bryde ud af religionens snærende bånd. Det kan minde om vore dage, hvor muslimske samfund er præget af gammeldags tænkende imamer og hårde religiøse bud og en yngre mere moderne generation, der gerne vil bryde med religionens stramme tøjler. Den ældre generation og de lærde rabbinere ville helst holde fast ved traditionerne og den strenge religiøse lovtekst, mens de unge og de nyrige ville integreres og dyrke den vestlige kultur. Det kom til voldsomme sammenstød og beskyldninger. Man kunne se på klædedragten, at der var et voldsomt kulturelt opgør i gang. De yngre reformjøder smed det gamle tøj til fordel for moderne tøj og droppede ørelokker, skæg og kalot. De læste moderne litteratur, og deres favoritter var aktuelle tyske oplysningspersonligheder som Moses Mendelssohn og forfatteren Gotthold E. Lessing (1729-1781).

Kampen mellem det gamle religiøse miljø og den fremvoksende gruppe af yngre reformtilhængere kan vi følge nøje, for begge parter klagede til myndigheder og stillede forslag. Regeringen nedsatte i anden halvdel af 1700-tallet flere kommissioner, der skulle udrede sager om menighedens forhold og foreslå reformer. Slagsmålene om reformforsøgene er lærerig læsning, der også giver indblik i de elendige forhold, som mange jøder levede under.

Regeringen nedsatte en kommission den 4. september 1795. I arkivet efter kommissionen er der en beskrivelse af den reformvenlige Wulff Lazarus Wallich (1756-1843), der omtalte den jødiske menigheds ledelse som fordomsfuld i en sådan grad, at man ikke kunne overbevise dem om noget som helst. Wallich skrev, at når det stod så elendigt til

både socialt og uddannelsesmæssigt, var det ikke de kristne danskeres eller regeringens skyld, men det skyldtes den jødiske menigheds ledelses uvidenhed. Han beskrev ungdommens tilstand som skrækkelig, for ledelsen ville beholde magten og ønskede derfor ikke at give dem sekulær viden. Ikke mindst de fattige unge led og fik fx elendig undervisning

af tilflyttede polske lærere, der ikke kunne dansk. De fattige piger modtog overhovedet ikke undervisning, mens mange drenge drev rundt i gaderne. Vi ved fra en undersøgelse i 1780'erne, at en del drenge ernærede sig ved småtyveri, og mange piger prostituerede sig.

Ledende i den jødiske menighed fra 1780'erne var David Amsel Meyer (1755-1813), der blev kaldt særdeles konservativ og enerådig. Reformtilhængerne beskrev tilstanden i de sidste to årtier af 1700-tallet som den rene stagnation, hvor en stærkt religiøs og konservativ ledelse intet gjorde for at forbedre forholdene. Sandheden har dog også her to sider, for menighedens ældste forsvarede sig over for kommissionen med, at de skam var gode danske borgere, og at tilstanden i menigheden slet ikke var så slem, som reformtilhængerne påstod. Men det var reformtilhængerne, der skrev historien og derved kunne fremstille sig selv som pålidelige ledere og gode samfundsborgere.

Der var fremskridt at spore. Efter et heftigt opgør, hvor lavene havde protesteret mod at lukke jødiske læredrenge ind, havde kong Christian 7. (1749-1808) i september 1788 bestemt, at jøder skulle have adgang til lavene. Ordningen var imidlertid ikke sådan at indføre, for de jødiske drenge skulle have fri lørdag og kunne kun spise kosher mad. Men de jødiske familier var heller ikke meget for at give slip på drengene, for de skulle bruge dem til arbejde – fx at løbe med varer – og de religiøse familier var bange for, at drengene skulle blive påvirket af kristne miljøer og lære sekulære ting, som ville underminere deres tro.

Derfor blev Præmieselskab for Anbringelse af Jøder i Kunster og Haandværk etableret i 1793. I de næste årtier fik selskabet kolossal succes med at få jødiske drenge i lære hos både jødiske og kristne

Den dansk-jødiske menighed ejer flere hundrede toravimpler, der vikles om torarullerne. Det er lange lærredsstykker med maledede motiver. Siden 1600-tallet har forældre til et drengebarn givet vimpler til synagogen. De viser scener fra jødisk liv, her en bryllupsscene under bryllupsbaldakinen, den såkaldte chuppah. Scenen er fra 1700-tallet og viser brudepar og rabbiner. Bemærk rabbinerens traditionelle klædedragt og brudgommens moderne antræk.
 || Designmuseum Danmark/Foto: Marian Hirschorn

mestre. Det regnede ind med donationer til Præmieselskabets aktiviteter, og blandt bidragyderne var der både kristne og jøder. Selv fra Hamborg kom der penge – fx donerede den stenrige bankmand Salomon Heine (1767-1844), farbror til digteren Heinrich Heine (1797-1856), penge til selskabet. Selskabet var unikt, idet kristne og jøder gik sammen, og i selskabets bestyrelse sad mange præster, kristne handelsfolk og intellektuelle. Det var meget sjældent at se den slags samarbejde i andre lande, og selv om samkvem mellem kristne og jøder var relativt begrænset, er Præmieselskabet et eksempel på det relativt gode forhold, der eksisterede i Danmark mellem kristne og jøder inden Jødefejden.

Det var en triumf, at reformtilhængerne etablerede en jødisk drengeskole allerede i 1805, hvor børnene, ofte fattige forældres børn, skulle lære dansk og sekulære fag. Pigeskolen, Carolineskolen, kom til allerede i 1810, og også her lagde man vægt på, at pigerne kom ud i det omgivende samfund og fik arbejde. Forholdet mellem kongen og jøderne var så godt, at da Carolineskolen blev indviet, lagde Frederik 6.s datter Caroline (1793-1881) ikke blot navn til skolen, men blev også protektrice. Det lyder

måske ikke af meget i nutidens ører, men man skal huske på, at jøderne var et foragtet folkefærd i hele Europa, og at den danske kongefamilies positive holdning var usædvanlig. Efter 1945 blev de to skoler slået sammen under navnet Carolineskolen, og den eksisterer den dag i dag.

Love og regler om jøderne var ganske restriktive. De måtte ikke blive offentligt ansat og ikke uden videre gifte sig med kristne. Men der var også reformer, der tegnede lysere for fremtiden. I 1802 bekendtgjorde regeringen, at jøder født i Danmark eller med kongeligt privilegiebrev var berettiget til at købe jord. I 1798 fik jøder lov til at gifte sig med kristne på betingelse af, at børnene skulle opdrages i den kristne tro – altså en tvungen assimilation. Når jøder søgte om tilladelse til at gifte sig med kristne, gik en større procedure i gang. Da en jøde fra Kalundborg i 1798 ønskede at gifte sig med en kristen kvinde, blev biskop, stiftamtmand, regering og endda kongen involveret i sagen. Manden fik til sidst tilladelse, mod at deres børn ville blive opdraget som kristne. Men myndighedernes holdning var flydende og afhængig af kirkens holdning. Stiftsprovst H.G. Clausen (1759-1840) skrev meget direkte i 1816:

”Blandede ægteskaber kan man i al almindelighed ikke love sig meget godt af. Forskellen især mellem en jødes og en kristens tro er så stor, at den i ægteskabet let vil give anledning til strid”.

Selv om man nedbrød murene, betød det ikke nødvendigvis, at der var mere socialt samkvem med kristne. Jøderne holdt sig stort set for sig selv.

Med til historien hører, at hvor jøderne i de fleste europæiske lande blev undertrykt og urimeligt behandlet, var forholdene i Danmark blidere. Det skyldtes ikke mindst, at en oplyst stand af

embedsmænd og kongen havde en venligsindet holdning til jøderne. Langt de fleste jøder følte sig derfor godt behandlet i Danmark. Vi ved fra kilder, at selv fattige, fremmede og illegale jøder, der blev fanget og indsat i danske fængsler, foretrak et dansk fængsel frem for at blive udvist og friste en kummerlig tilværelse i andre europæiske lande. Den jødiske menighed skrev således i 1774: "At om vi end 10 gange lader dem borttransportere, ville de dog komme igen og om de skulle sættes i slaveriet, er de meget vel fornøjet". Slaveriet var fængslet, hvor de skulle arbejde.

Den voksende velstand og den tolerante politik betød fra 1780'erne, at der voksede en velstående jødisk overklasse frem. Den gjorde det godt inden for handel, pengevæsen og købmandskab. En rig jøde som handelsmanden og bankmanden Mendel Levin (M.L.) Nathanson (1780-1868) blev leder af Det Mosaiske Troessamfund og endda fortrolig rådgiver for kong Frederik 6. Og andre jøder gjorde sig bemærket inden for videnskab.

Selv om jøderne i Danmark generelt havde det godt, var de dog ikke populære blandt alle danskere, og der herskede et jødehad i dele af befolkningen. Hvorfor jødehadet var så stærkt i Europa, er umuligt at svare enkelt på. Jødehadet ændrede sig efter tid og nationale forhold, og selv i vore dage er der mange og komplicerede årsager. I Europa havde der været en stærk kristen tradition for at hade og foragte jøderne som Kristusmordere. Blandt almindelige mennesker var der snarere tale om mistro over for fremmede, der var fundamentalt anderledes. Jøderne var også handelsfolk og långivere, og det gav ofte næring til den opfattelse, at de snød folk eller udsugede dem gennem renter. Men alt i alt så det ganske godt ud ved begyndelsen af 1800-tallet, indtil krige og dårlig økonomi ramte både landet

og jøderne. Det rejste problemstillinger, som havde luret lige under overfladen.

Krise og jødehad

Bag urolighederne lå nogle helt generelle samfundsforhold. Den økonomiske krise prægede Danmark efter flere gode år. I slutningen af 1700-tallet drog Danmark fordel af krige, og under neutralt flag sejlede danske handelsskibe verdenshavene tynde. I den florissante periode (ca. 1775-1807) blomstrede dansk handel, og Danmark afsatte produkter til krigsførende lande. Imidlertid betød Danmarks alliance med Frankrig, at vi i begyndelsen af 1800-tallet mistede vore fordele. Danmark blev udsat for britisk angreb i 1801 og atter i 1807. Briterne erobrede flåden, og et kanonangreb på København lagde blandt andet den jødiske drengeskole i ruiner. Det førte til, at vi stod dårligt internationalt, og at handelsflåden ikke mere kunne sejle under neutralt flag. Handlen stoppede delvist, og en landbrugs-krise i 1812 betød, at staten gik glip af væsentlige indtægter.

Allerede i begyndelsen af århundredet havde kong Frederik 6. og hans regering optaget lån i udlandet, og da krisen ramte, blev lånene af stadig større betydning for tilliden til den danske økonomi. En del lån kom fra jødiske handelsfolk og jødiske långivere, der var involverede i lånevirksomhed.

Allerede i 1600-tallet havde europæiske fyrster benyttet sig af hofjøder, der tog sig af pengesager og stod for lån og bankvirksomhed. Da jøder ofte ikke måtte eje jord, var pengevirksomhed et alternativ. Det var selvfølgelig kun en lille elite, der fungerede som hofjøder, men andre jøder var involveret i pengeudlån og pantevirksomhed af forskellig art på et lavere økonomisk plan. Symptomatisk for de velhavende jødiske finanshuse var Rothschild-familien,

som var startet med udlån i Tyskland, men efterhånden havde familiegrene i en række europæiske byer. Rothschild er stadig i dag en rig bankfamilie.

Der var ingen Rothschild-familie i København, men i Danmark havde rige jødiske familier også succes med udlån. En af familierne var Hambro-familien, der boede i København, men allerede i 1800-tallets begyndelse etablerede en succesrig bank i London. En anden vigtig spiller på markedet var David Amsel Meyer og hans nevø Mendel Levin Nathanson. Meyer var født i København og blev en velhavende handelsmand med nære forbindelser til det danske kongehus og danske embedsmænd, og samtidig var han formand for Det Mosaiske Troes-samfund. Meyer formidlede også tidligt lån til den danske stat gennem sine jødiske forbindelser. Efter nederlagene til Frankrig og Napoleon (1769-1821) oplevede staten en tillidskrise til den danske valuta, og det fik Meyer til at forsøge at redde den danske daler fra inflation ved at formidle lån til staten.

Nathanson og Meyer

Nathanson er en central person i fortællingen om jøder i Danmark – og vigtig her i bogen. Mange kender ham fra maleren C.W. Eckersbergs (1783-1853) store familiebillede (1818), hvor Nathanson kom fra en audiens hos kongen, og hvor hjemmet vidner om velstand og borgerlig hygge. Bagved lå imidlertid en lang dramatisk historie og en lige så vanskelig fremtid, som tilskueren ikke kan se ud af maleriet. Få år før, 1813-1817, var den litterære jødefejde løbet af stablen, og statsbankerotten i 1813 havde forbitret livet for mange. Og i fremtiden ventede den farlige korporlige jødefejde i 1819-1820 og en personlig fallit i 1820. Mange jøder blev kristne for at sikre sig adgangskort til det kristne samfund, som den

tysk-jødiske digter Heinrich Heine formulerede det, før han selv konverterede.

Nathanson blev født i Altona i 1780. Altona var den danske konges satsning mod syd, hvor byen skulle konkurrere med den rige og driftige tyske by Hamborg. I dag er de sammensmeltet, men dengang var Altona dansk købstad (fra 1664), og jøderne i Altona og Hamborg spillede begge steder vigtige roller i handel og pengeøkonomi. Nathanson viste sig tidligt som en særdeles opvakt dreng, og i 1792 rejste han til København for at hjælpe til i sin morbror Meyers manufakturhandel. På det tidspunkt kunne den unge Mendel Levin kun hebraisk og regning og ikke et ord dansk. Det er derfor værd at bemærke, at han senere blev redaktør af *Berlingske Tidende* i over 60 år. Et ungdomsportræt af ham hænger stadig på *Berlingskes* chefredaktørs kontor, fordi Nathanson skabte det moderne *Berlingske Tidende* og gjorde den til en slagkraftig og succesfuld avis. Meget godt klaret af en mand, der i sin ungdom ikke kunne et ord dansk.

Vi kender også en del til Meyer, for Nathanson skrev senere en biografi om sin morbror, som selvfølgelig skal læses kritisk, for det var en heltebeskrivelse. David Amsel Meyer havde ingen uddannelse, men en fantastisk næse for pengesager. Han begyndte sammen med sin bror Moses at købe silke og knapper, som han solgte til skræddere for små fortjenester. Han udviklede sine forretninger fra købmandshandel til långivning for små, store og staten, ligesom han udnyttede familieforbindelser i Altona og Tyskland og kunne drage fordel af et jødisk netværk.

Han byggede en stor købmandsgård ved Gammel Strand, men hans personlige liv blev ikke lykkeligt. Hans bror døde ganske ung, og selv fik han aldrig børn, men tog sig af sin brors datter. Han var syge-

Indenfor Murene (1912) er det mest opførte danske skuespil på Det Kongelige Teater. Stykket blev skrevet af Henri Nathansen (1868-1944) og skildrer en traditionel jødisk københavnerfamilie ved 1900-tallets begyndelse. Det handler om det religiøse og stadig aktuelle problem, der kan opstå, når en jødisk kvinde forelsker sig i en kristen mand. På billedet ses Clara Pontoppidan (1885-1975) og Poul Reumert (1883-1968) i tv-optagelsen af stykket i 1956.

|| Erik Petersen/Ritzau Scanpix

ligt sparsommelig og ikke, siger kilderne, dannet eller beleven. Kort sagt var han sær, og om sommeren sad han i kælderhalsen til sin dør i Gammel Strand og snakkede med de forbipasserende. Alligevel eller måske derfor blev han en legende – byens særling med et mærkværdigt instinkt for penge. Han var aktiv i den jødiske menighed og blev både kasserer og formand for samfundet, og historikere har beskrevet ham som dybt konservativ og en af årsagerne til, at alt var gået i stå omkring århundredeskiftet. Det kan være rigtigt, men i en skrivelse på jødisk anbefalede Meyer stærkt oprettelsen af de jødiske skoler i begyndelsen af 1800-tallet og donerede selv penge, så helt forstokket var han ikke: ”Længe, desværre alt for længe, har jeg set, hvorledes de fattige børn bliver forsømt i deres lærdom”.

I 1793 gik han i kompagniskab med Salomon Seligman Trier (1768-1836), der var kontorbetjent og var gift med Meyers brors datter. Nathanson blev

bogholder i sin morbrors voksende forretning og gjorde sig bemærket, da han under Københavns brand i 1795 reddede firmaets bøger og varer ved at få dem ned i en pram, der lå ved Gammel Strand. Kun 18 år gammel blev han partner i sin morbrors firma Meyer & Trier, der snart fik en omfattende lånevirksomhed. I 1801 rejste Nathanson til England og knyttede forretningsforbindelser.

Han oprettede også sin egen manufakturhandel, og snart stiftede han sammen med sin svoger firmaet Meyer og Nathanson, der blandt andet handlede med engelsk bomuld. Nathanson giftede sig med den fattige jødiske kvinde Ester Herfort og fik et lykkeligt samliv med hende. I 1806 genindtrådte han i firmaet Meyer & Trier.

Vi forlader Nathanson her midt i fremgangen, for mørke skyer skulle snart trække sig sammen.

M.L. Nathanson var en af 1800-tallets vigtige skikkelser, men der mangler underligt nok stadig en biografi om ham. Her ses han sammen med sin hustru og børn i C.W. Eckersbergs *Det Nathansonske Familiebillede* (1818). Selv om M.L. Nathanson i en menneskealder var leder af den jødiske menighed, lod han alle sine børn kristne – blandt andet på grund af Jødefejden i 1819. Hvorfor udsætte sine børn for forfølgelse var erkendelsen for Nathanson og mange andre jøder.
|| Statens Museum for Kunst

På trods af jødernes succes og velstand gik det jo dårligt med dansk politik og økonomi. David Amsel Meyer havde involveret sig stærkt i dansk økonomi og havde gennem sine nære kontakter til jødiske långivere i krisetiden efter Napoleonskrigene sørget for, at den danske stat kunne optage lån. Lånene blev ydet af danske handelshuse som Meyers eget firma Meyer & Trier, af den jødiske Hambro Bank og af jødiske långivere som handelsmanden Rée i Hamborg, Israel Dehn og Comp. i Altona og ikke mindst Rothschild-familien. Fra 1805 til 1814 ydede Rothschild-banken den danske stat lån på ti millioner gylden. Det er ikke muligt at angive et nutidigt beløb på lånene, men der var tale om meget store beløb. I forbindelse med et stort lån i 1811 blev Meyer udnævnt til hofråd med rang af virkelig justitsråd. En fornem placering i det officielle system for en handelsjøde, der ikke havde en uddannelse. Rygter vil vide, at da Nathanson meddelte ham udnævnelsen, sagde Meyer, at det ville bringe ham ulykke.

Ser man på forløbet op til statsbankerotten i 1813, spillede mange andre end jødiske købmænd og långivere en rolle. Men i offentlighedens øjne var jøder ansvarlige. Den dansk-jødiske historiker Marcus Rubin (1854-1923) skrev om de økonomiske forhold i 1800-tallet og var ikke i tvivl om Meyers centrale placering i forløbet op til statsbankerotten og Meyers store svagheder. Rubin mente, at selv om Meyer ikke helt havde den betydning, som eftertiden gav ham, spillede han dog en væsentlig rolle. Bankerotten var nok kommet uden Meyer, skriver Rubin, men han medgiver, at "i det enkelte foregik adskilligt under hans indflydelse, og at han fra 1811 til 1813 var den ledende og i forgrunden".

Det må dog med i billedet, at kristne finansfolk og långivere også spillede vigtige roller, og at mange kristne – både finansfolk og almindelige mennesker

– blev ramt af krisen og statsbankerotten. Men de kristne finansfolk og långivere havde ikke samme internationale netværk som jøderne, og det gav befolkningen det indtryk, at jøderne hang sammen internationalt og drog fordel af deres netværk. Det var ikke forkert, men det var næppe heller bevidst.

Hele forløbet omkring statsbankerotten og jødernes andel blev et sårbart emne, som man gang på gang vendte tilbage til i 1800-tallet, og som Nathanson skrev en hel bog om for at rense morbror Meyer for anklagerne. Men ifølge Rubin var fejlen, at finansgeniet Meyer ikke forstod de bredere samfundsmæssige perspektiver og ikke kunne overskue konsekvenserne af sine forslag, som kong Frederik 6. villigt hørte på og fulgte.

Meyers plan var, at staten måtte have et fond af sølv, så den kunne stå imod inflation. Når staten kunne udstede pengesedler, var det afgørende vigtigt, at offentligheden vidste, at fondet stod bag, så sedlerne havde troværdighed. For at skaffe midler til sølvfondet ville Meyer pålægge sølv en skat, men problemet bestod i, at forarbejdet sølv i private hjem – ifølge Rubin – udgjorde en stor del af almindelige menneskers formue. Meyer fik også kongens tilsagn til at styrke den danske valutas kurs og myndighed til at afgøre, om handlende måtte få valuta for at lave handler. Hermed ville Meyer forhindre, at de handlende kunne spekulere, og han ville sikre sig, at valutaen gik til køb af varer. Kort sagt var Meyer den magtfulde kongelige repræsentant, der styrede dansk økonomi.

Da det hele gik galt, og man mistede tilliden til den danske valuta, blev Meyer målet for alles had og bitterhed. Misstemningen mod Meyer var stor og bredte sig på Børsen og hos købmændene og i regeringskredse, hvor man i forvejen var vred over, at Meyer havde så stor indflydelse hos kongen.

Dernæst blev det en del af den offentlige mening hos almindelige mennesker, at jøden Meyer var skyld i ulykkerne, og folk anklagede kongen og embedsværket for at have støttet Meyer. Der bredte sig den dolkestødslegende, at havde det ikke været for Meyer, kunne statsbankerotten være undgået, og alle uskyldige borgere kunne have været reddet.

Næsten ligeberettigelse

Man havde længe fra myndighedernes side arbejdet på at få afviklet det gamle jødiske samfunds selvstyre, hvor den jødiske menighed selv varetog sager om skilsmisse, boopgørelser og fattighjælp. Man var inspireret af oplysningstidens tanker om frihed og den franske revolutions (1789) ideer om, at alle var født frie og lige. Der blev fra 1700-tallets anden halvdel nedsat flere udvalg og kommissioner, der førte til jødernes næsten ligeberettigelse ved en kongelig lov af 29. marts 1814. Loven bestemte også, at menighedens selvstyre nu var slut, og jøderne blev underlagt samme danske lov som alle andre. Nu kunne familie- og arveretssager ikke længere afgøres af Det Mosaiske Troessamfund.

Man bestemte også, at menighedens dokumenter skulle skrives på dansk eller tysk og ikke som tidligere på hebraisk eller jødisk. Loven gik også i detaljer om menighedens liv og bestemte, at kongen skulle give tilladelser til at oprette synagoger og ansætte rabbinere, og det kongelige kancelli skulle endda bestemme rabbinerens løn. Med andre ord blev den jødiske menighed nu reguleret ligesom kirken. Eller endnu skrappere. Man vedtog også, at der hvert år skulle holdes mandtal over jøderne, hvilket ikke gjaldt for kristne borgere i årene 1801-1834. Kort sagt ville man have styr på jøderne, og det hang sammen med, at mange fremmede jøder til stadighed opholdt sig ulovligt i Danmark, og dem

ville man gerne skaffe sig af med. Man glemte i første omgang at komme ind på undervisningen, men det kom hurtig til i et supplement, der præciserede, at undervisning i jødiske skoler skulle foregå på dansk. Man skulle heller ikke have noget af formørkede jødiske bøger, så der var godkendte lærebøger.

Det er vigtigt at understrege, at samfundet var meget anderledes end vort samfund i dag, og derfor kan man ikke sammenligne jødernes stilling dengang og nu. Danmark var et dybt religiøst samfund, hvor den evangelisk-lutherske statskirke var skrevet ind i Kongeloven og Danske Lov (1665) som den eneste tilladte religion. Omkring 1850 var kun 0,4 % af befolkningen (ca. 6.000) uden for den lutherske kirke, og af dem var to tredjedele jøder. Jødedom tolereredes, men var under skrap opsyn og kontrol og ikke ligestillet med den kristne tro.

Loven om emancipationen i 1814 resulterede i borgerrettigheder til jøder, men der var stadig skrappe restriktioner for jøder end for katolikker og reformerte kristne. I øvrigt var der heller ikke andre end de tre religioner, der var tilladte. Men der var dog fremskridt i perioden for den officielle tolerance over for jøderne, og i 1813 slettede man i regeringssammenhænge det nedladende ord jøde og erstattede det med det ikke-belastede mosait. Jøder med lovlig opholdstilladelse i Danmark kunne regne med fair behandling af øvrigheden og levede efter samme love og domspraksis som kristne borgere. Det var kun tilfældet i få europæiske lande. Flere historikere peger på kongens personlige interesse som afgørende for den danske tilgang.

1814-emancipationen gav altså på papiret jøderne ligestilling med kristne borgere. Men så alligevel ikke. Den danske teolog og kirkehistoriker Martin Schwarz Lausten (1938-) mener, at loven ikke ændrede noget grundlæggende.

Et portræt af M.L. Nathanson, da han var ansat hos sin farbror David Amsel Meyer. Portrættet hænger den dag i dag på Berlingskes chefredaktørs kontor som en anerkendelse af, at Nathanson skabte den moderne avis. || Ukendt maler/Bent Blüdnikow

A portrait of a man with dark, wavy hair, wearing a dark coat over a white cravat with a large bow. He is seated in a wooden chair, and his hands are clasped in his lap. The background is a dark, textured brown. The text "Den litterære jødefejde" is overlaid in white serif font.

Den litterære jødefejde

Had, foragt og fjendtlighed

Det var ikke kun i Danmark, at der var debat om jødernes ligestilling og levevis. Jøderne var generelt forhadte og havde været det i århundreder i Europa. Jøder var ofte synderbukke, og når sygdom eller krig ramte Europa, stod jøderne for skud. Da korstogene begyndte i Europa i 1100-tallet, gik det også ud over jøder. Og da pesten i 1711 ramte Danmark, mente man, at jøderne havde forgiftet brøndene. De blev dog frikendt.

En af de mest anerkendte dansk-jødiske historikere, Jacob Katz (1904-1998), skrev i en bog, at det karakteristiske ved jødehadet netop er, at det skifter karakter alt efter omstændighederne, og det antager nye former og årsager. Man kan se vurderingen bekræftet i dag, hvor hadet til Israel er en af de væsentlige årsager til det moderne jødehad.

I løbet af 1700-tallet udviklede der sig et Europa med stærke centralmagter, der ønskede at styre alle forhold og ikke var interesseret i selvstyrende jødiske mindretal eller andre selvstændige minoriteter for den sags skyld. Jødernes stadig stærkere engagement i handel gjorde spørgsmålet påtrængende. Så længe jøderne boede i ghettoer eller under ghetto-lignende forhold og ikke var en del af det omgivende

Kong Frederik 6. og hans familie og embedsmænd havde stor velvilje over for jøderne. Mens jøderne i store dele af Europa var foragtede og forfulgte, havde de det relativt godt i Danmark. Men i begyndelsen af 1800-tallet begyndte jødehadet at vise sig. Denne smædemønt fra 1813 viser Frederik med jødiske træk. Mønten er udstillet på Politimuseet.
|| Dansk Jødisk Museum/Foto: Jørgen Sandholm Poulsen

samfund, var afgrænsningen klar, og de blev til en vis grad tolereret. Men i det øjeblik, ghettos mure forsvandt, opstod der et problem. Kunne man have ikkekristne borgere i et kristent land? Og hvordan skulle man behandle disse jøder?

Spørgsmålet kom på dagsordenen i Tyskland, hvor embedsmanden Christian W. Dohm (1751-1820) i bogen *Jødernes borgerlige forbedring* (1781-1782) slog til lyd for, at man burde gøre jøderne til nyttige borgere. Det var altså en slags positiv udlægning af problemet, og Dohms tanker slog hurtigt rod i andre europæiske lande – også i Danmark. Den franske revolution var næste afgørende skridt på vej mod en debat om jødernes forhold, idet revolutionens repræsentanter i 1791 erklærede, at jøder skulle have samme rettigheder som andre borgere. Og da Napoleon erobrede dele af Europa, spredte revolutionens ideer sig. Jøderne skulle til gengæld opgive deres afsondrethed og være nyttige borgere. Udviklingen var imidlertid meget forskellig fra land til land, og hvor Vesteuropa ligestillede borgerne i

løbet af 1800-tallet, var jøderne fortsat underkuede i Østeuropa.

Også i Danmark var der forskel på jødernes stilling. Mens jøderne i hovedparten af landet stort set blev ligestillet i 1814, måtte jøderne i hertugdømmerne undvære ligestilling, fordi den lokale modstand var for stor. Debatten om jødernes stilling i de kristne samfund blev snart importeret til Danmark. Der havde længe verseret den slags debatter, og den indflydelsesrige tyske filosof og nationalist af den mere hårdkogte type J.G. Fichte (1762-1814) havde i sine skrifter fremhævet den tyske nations unikke historie og mission i verden. Det gjorde han samtidig med, at han angreb jøderne, hvis identitet byggede på had til andre mennesker – mente han. Jøderne var grådige og udnyttede de kristne. Holdningerne var helt almindelige i Europa og kan senere genfindes i kommunisten Karl Marx' (1818-1883) skrift om jøderne, hvor han gav udtryk for, at jøderne udgjorde kernen i den kapitalisme, som han bekæmpede. Og Marx var endda jøde af fødsel, men konverterede som ganske ung.

Talrige andre kritiske skribenter fulgte Fichte. Et gennemgående træk var, at man tog afstand fra jødernes integration og fra ligeberettigelse, fordi man mente, at de var så fordærvede, at det umuligt kunne gå godt. Fichte havde en anden fiks plan, nemlig at Tyskland skulle erobre Palæstina og derefter deportere samtlige jøder. Planen var sådan set ikke helt verdensfjern. Der var mange koloniseringsplaner, og den kommunistiske leder Josef Stalin (1878-1953) oprettede i 1930'erne en jødisk stat i Sibirien: Birobidjan. Briterne syslede med jødiske stater i en del af deres kolonier. Nazisterne ønskede efter erobringen af Polen en jødisk stat i Lublin-området i Polen, og der var endda planer om jødisk bosættelse i Canada og Argentina.

I de europæiske lande debatterede man i 1800-tallets begyndelse, om jøderne kunne tåles i en kristen stat. Der udkom også en syndflod af antijødiske værker, og bogen *Moses og Jesus* fra 1813 var et sådant værk. Det var oversat fra tysk og blev indledningen til den litterære jødefejde, der varede fra 1813 til 1817.

|| Dansk Jødisk Museum

Jødedebatten kommer til Danmark

Den tyske debat nåede Danmark allerede tidligt i 1800-tallets begyndelse, og i skrifter udtrykte danskere, at jøderne ikke kunne integreres, fordi de ikke kunne blive gode, nyttige og loyale borgere. Den negative vurdering af deres kollektive karaktertræk gjaldt ikke nødvendigvis alle kritiske røster. Men jødehaderne mente, at jøder levede af fusk og bedrageri, og skribenten C.F. von Schmidt-Phiseldeck (1770-1832) ytrede sig i 1806 i sagen. Schmidt-Phiseldeck var tysker af fødsel, men kom tidligt til Danmark og blev dansk embedsmand. Han skrev lærde afhandlinger om filosofi og politik og fremhæves internationalt for sine skrifter om Amerika og Europa fra 1820-1822, hvor han forudså, at Amerika ville blive stærkt og Europa tiltagende svagt. Han mente derfor, at Europa skulle udvikle sig til en føderal stat med fælles regering, domstole, møntvæsen og for-svar. I løbet af 1820-1821 blev hans værk oversat til hovedsprogene tysk, engelsk og fransk, og Schmidt-Phiseldeck fik som den måske eneste dansker en plads i den internationale politiske idéhistorie. Og

på en måde var han forløber for den franske filosof og politiker Alexis de Tocquevilles (1805-1859) studier fra 1830'erne om det amerikanske samfund. Om jøderne vidste han ikke meget, men ytrede blot tidens negative tanker. Schmidt-Phiseldecks mente ikke, at jøder kunne være gode og loyale borgere, og han mistænkte dem for dobbelt loyalitet. Han skrev, at jøderne ikke ville have med kristne at gøre, og at statens sikkerhed kunne komme i fare:

”Den rettroende jøde ville nemlig kun anerkende hint forjættelsens land som det rette fædreland [...] Dette understreges af, at de ikke kan spise sammen med andre, ikke gifte sig med ikke-jøder, så jøderne er altså og ville fra nationalitetens side være fremmede, ikke landsmænd”.

Schmidt-Phiseldecks fjendtlighed over for jøderne gik så langt, at han nærede betænkeligheder ved at tillade jøder at gifte sig med kristne, og han afviste helt, at de kunne få offentlige stillinger.

Det var imidlertid forpostfægtninger, for den egentlige litterære jødefejde brød først ud i 1813. Anledningen var den tyske forfatter Friedrich Buchholz' (1768-1843) antijødiske skrift *Moses und Jesus*, der blev oversat og lettere forkortet af den danske digter Thomas Thaarup (1749-1821), der ellers ikke tidligere havde udtrykt antijødiske holdninger. Thaarup var ikke en stor skribent, men en agtværdig dansk borger. Selv om han var velbegavet og gik på universitetet, fik han aldrig en eksamen, fordi – siger de biografiske oplysninger – han var doven. Han blev en af de unge lidende digtere, der i kølvandet på den tyske forfatter Johann Wolfgang Goethes (1749-1832) roman *Den unge Werthers Lidelser* (1774) søgte ulykken og sorgen – gerne i ikke-gengældt kærlighed. Han første succes var et

fædrelandskærligt digt fra 1782, hvor han snupede en litterær pris for næsen af den norsk-danske forfatter Johan Herman Wessel (1742-1785). Men han var stadig for doven, som den samtidige litterat Knud Lyne Rahbek (1760-1830) skrev, og meget kom der ikke ud af digteriet. Men senere fik han succes med patriotiske sange, og Ej blændet ved en Trones Pragt blev i en årrække betragtet som nationalsang. Hans største succes kom i 1790 med syngespillet Høstgildet, der blev opført på Det Kgl. Teater, hvor bonden for første gang er skildret som et agtværdigt medlem af samfundet. I 1794 blev Thaarup medlem af Det Kgl. Teaters direktion, men gik på pension i 1800. Der var altså tale om en afholdt pensionist, der i 1813 blev bannerfører for antisemitismen i Danmark.

Både Buchholz og Thaarup mente, at jøderne bedrog andre og aldrig kunne blive gode og nyttige borgere. Jødernes intention var at grundlægge et jødisk verdensherredømme, skrev Buchholz. Den slags konspirationstanker skulle senere i verdenshistorien få betydning med det russiske skrift *Zions Viser Protokoller*, som zarens hemmelige politiske udarbejdede. Heri stod netop, at en konspiration af jøder stræbte efter verdensherredømmet. Skriftet bruges stadig til at opildne jødehad. Buchholz var frådende, og der var ikke de dårlige egenskaber, han ikke hæftede på jøderne. Buchholz' løsning var at tvinge alle jødiske mænd til at være soldater i den preussiske hær og lære dem disciplin og nyttig virksomhed. Thaarup gav i et selvstændigt skrift Buchholz ret og skrev: "Egennytte, grumhed og ladhed er nationens særkende fra dens første oprindelse". Med andre ord var jødernes negative karaktertræk ikke nye, men gik langt tilbage, og der var intet at gøre. De var dovne og bar falsk vidnesbyrd mod kristne, og de bedrev åger.

Nathan David begyndte sin karriere med at skrive et indlæg i den litterære jødefejde. Han blev en af 1800-tallets mest indflydelsesrige skribenter og politikere. Efter sin overgang til kristendommen fik han en flot karriere og blev minister i flere ministerier. Han blev en fremtrædende person i kampen for trykkefrihed, og med sit blad *Fædrelandet* var han med til at sætte dagsordenen i den offentlige debat i 1830'erne.

|| Det Kgl. Bibliotek

Nu fulgte et væld af skrifter for og imod jøderne, og både kristne og jøder deltog i debatterne, som foldede sig ud i skrifter, aviser og magasiner. Det blev en debat om mange emner og om selve samfundets karakter. Selvfølgelig passede man på, for i 1799 var ytringsfriheden blevet indskrænket med trykkefrihedsforordningen, og man kunne risikere, at politidirektøren greb ind og brugte skrappe bestemmelser mod skribenter, hvis ytringerne var for kritiske om kongen, regeringen eller samfundsforhold. Alligevel blev der gået frimodigt til emnerne.

Jøderne svarer igen

En af de veluddannede københavnske jøder med nære forbindelser til tyske jøder var Gottlieb Euchel (1767-1830). Han skrev modskriftet *Til evig Fred* (1813), hvor han påviste, at Thaarup gentog argumenter fra ældre antisemitiske skrifter, som allerede var modbevist. Han opfordrede endvidere Thaarup til at vise bare et enkelt sted i jødernes lovbog, altså Det Gamle Testamente eller Talmud, som tillod jøderne at udøve vold mod kristne eller at begå mened mod dem. Euchel fortsatte:

”Jeg er dansk borger og af jødisk trosbekendelse. Det første er jeg stolt af at være, det sidste skammer jeg mig ikke ved at være. Kun da ville jeg skamme mig, når jeg var sådan en jøde, der behøvede at skamme sig ved at ytre det. Jeg tilstår: Flere af de rabbiners gamle skrifter er fulde af fordomme, vimler af forvirrende og hjertekrænkende ideer; men er alle de hebraiske forfattede bøger og lærebøger forskrifter, som jøder er forpligtet at følge? Og hvilken religion er fri for fordomsfulde skribenter? Skulle vi af enkelte kristelige teologers fanatiske skrifter drage den slutning, at den kristelige kirke, hvis hovedlære er fred og tolerance, prædiker fanatisme?”

En ung jøde skrev under navnet Davidnathan. Han hed egentlig Nathan David og blev senere kendt under det kristne navn Christian N. David (1793-1874) og udviklede sig til en af landets mest betydningsfulde mænd. Han var født i København i et rigt jødisk hjem og studerede ved Københavns Universitet, men drog så til Göttingen, hvor han blev doktor på en afhandling om skattevæsenet i 1700-tallet. I 1824 og 1826 fik David afslag på to ansøgninger til Københavns Universitet, fordi han var medlem af det jødiske trossamfund. Efter han i 1830 blev

protestantisk døbt, fik han et professorat i national-økonomi ved Københavns Universitet.

I 1834 udkom C.N. Davids ugeskrift *Fædrelandet* for første gang. Ugebladet var skrevet til det dannede borgerskab, og det ønskede reformer i det danske samfund, fx en fri forfatning. I december 1834 anmodede kongen Kancelliet om at anklage C.N. David for overtrædelse af trykkefrihedsforordningen af 27. september 1799, og samtidig blev han suspenderet fra sin professorstilling på universitetet. I 1854 blev han kongevalgt medlem af rigsrådet og senere finansminister.

Som 20-årig kastede David sig ud i offentlig debat om Jødefejden:

”Had avler fordom. Vi har let ved at tro det onde, som bliver os fortalt, om den, vi hader. Læg hertil, hvor ofte jøden er bleven brugt til et skalkeskjul, hvorunder den kristne kunne skjule sine egne nederdrægtigheder. Jeg tilstår også, at den handels- og sjakrerånd, som i de senere år har indtrængt sig i alle klasser, har lagt hindringer i veien for den almindelige udbredelse af oplysning og kultur hos jøderne. Dagens tone er forfængelighed og overdådighed. Israeliterne her er ikke mindre befængte af denne; men den almindelige mand vil se dem lide, som han hader, og således oppustes et had, som tiden og oplysningen burde have standset”.

Nathan Davidnathan skrev, at de ”uoplyste” klasser var imod jøderne, og at misundelse kunne være en årsag, og at de med kyshånd havde grebet skriftet *Moses og Jesus*, fordi det understøttede deres uvilje mod jøderne.

Andre jøder deltog også i fejden, og Immanuel Wallich udgav under pseudonymet C. Friderichsen et tidsskrift *Antijudas, eller et hidtil uhørt og*

C.W. Eckersberg
skildrede folkelivet
i København i tiden
omkring Jødefejden.
Her har han gengivet en
situation ved lotteriet
i København, hvor folk
stimler sammen for
at se, hvem de heldige
vindere er. Folk mødes
ofte ved plakater. Det
var med plakater, at
uromagerne i 1819
motiverede folk til at
aktionere.

|| Statens Museum for Kunst

almennyttigt Forslag. Uden satirisk bid var Wallich ikke, for i sidste nummer i juli 1813 foreslog han, at man deporterede jøderne til månen og krævede, at de selv opfandt en maskine, der kunne slynge dem derop. Så var man fri for dem.

Men der var også kristne, der tog jøderne i forsvar. Jurist og etatsråd Johan Hendrich Bäreus (1761-1813) skrev mod Thomas Thaarup i magasinet *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* og med et selvstændigt skrift *Tillæg til Moses og Jesus*. Heri viste han, at de københavnske jøder havde opfyldt deres moralske og borgerlige pligter lige så godt som kristne, og at de endda havde forbedret deres uddannelse og levevis. Han henviste til oprettelsen af den jødiske drengeskole og pigeskole og lovede, at et overskud for skriftet ville tilfalde de to skoler. Og så afviste han på det kraftigste, at han skulle være betalt af jøder for at forsvare dem. Bäreus var jurist

af uddannelse og havde et stort forfatterskab bag sig om retspolitiske forhold. Han tilhørte oplysningsbevægelsens mænd i Danmark og kæmpede for samfundets svage, så hans forsvar for jøderne lå i forlængelse heraf.

Et af de mest principielle indlæg skrev den unge præst og senere forfatter St.St. Blicher (1782-1848). Han skrev, at jøderne ganske vist havde fejl, men at de havde arbejdet hårdt for at gøre sig nyttige for samfundet. Og så tilføjede han de kloge ord, at hvis man behandlede et menneske som slave, så opførte han sig som slave, men:

”gives han frie, og han eller hans søn, eller da hans sønnesøn, vil forvandle slaveånd til frimandsmod, hykleri til åbenhjertighed, træskhed til ærlighed. Eller skal måske slaveriet være evigt på jorden? Skal et folk stedse være fordømt til at føle pisken? Men lad os vende os fra fanatismens og tyranniets skumle dage, og lad os glædes ved regenter, der ærer og elsker mennesket”.

Også den unge digter og præst N.F.S. Grundtvig (1783-1872) ytrede sig i et skrift *Til Fædrenelandet om dets Tarv og Fare* (1813), som var et forsvar for jøderne. Dog ikke mere end at Grundtvig gentog de sædvanlige anklager mod jøderne for deres ”kræmmerånd” og deres ”lumpneste egennytte”.

Af stor betydning blev det, at kongelig konfessionarius Christian Bastholm (1740-1819) blandede sig med et indlæg, der var svært at tolke som andet end et antijødisk skrift. Tilsyneladende var det skrevet i et forsigtigt spørgende tonefald, om jøderne virkelig kunne tåles i den kristne stat, men svaret var tydeligvis, at det kunne de ikke. Bastholm var uddannet teolog, og efter nogle år som missionær i Syrien kom han tilbage til Danmark. I året 1777 blev

han sognepræst ved Sankt Olai Kirke i Helsingør, i 1778 første hofprædikant og i 1783 kongelig konfessionarius. Det var således en højt anset mand, der nu blandede sig, først med et indlæg i bladet *Dagen*. Artiklen vakte så stor opsigt, at den udkom som skrift med titlen *Bastholms Tanker i Anledning af Jødefejden*. Vor fremmeste ekspert i forholdet mellem jøder og kristne er professor emeritus Martin Schwarz Lausten, og han kalder skriftet polemisk og perfidt. Bastholm angreb jøderne i stærke vendinger, men prøvede at dække sig bag en passiv upersonlig form. Han fremførte alle tidligere anklager mere direkte, nemlig at jøderne var troløse, begik mened og nærede foragt for kristne. Herefter spurgte han, om jøderne var gavnlige eller skadelige for staten. Konklusionen lå lige til højrebenet. De var selvfølgelig skadelige.

Bastholms skrift fik den jødiske menigheds ledelse til at reagere. Menigheden blev ledet af repræsentanter, og i en skrivelse til Danske Kancelli gav repræsentanterne udtryk for, at man frygtede, at Bastholms skrift og andre udgivelser kunne ophidse folk til at begå fysiske voldsomheder. Man brugte udtrykket pøbelen, der svarer til underklassen. Ledelsen af den jødiske menighed så det som skærpende omstændighed, at Bastholms skrift uddeltes gratis af boghandler Johann Brummer (1768-1836) i Østergade i København. I menighedens øjne var gratis uddeling et middel til at opildne pøbelen, og menigheden bad derfor Danske Kancelli om at gribe ind og forbyde skriftet. Man henviste til loven fra 1799, der gav mulighed for censur. Det skulle ikke være tilladt, at enhver

”i slige døgnskrifter skal kunne tillade sig de plumpeste og med hensyn til tidsomstændighederne mest skadelige angreb imod vore troesfæller”.

I 1800-tallets begyndelse nedbrød unge jøder murene omkring det jødiske samfund og blev moderne med moderigtige parykker og tøj. I slutningen af 1800-tallet brød mange ud igen og blev en del af det moderne gennembrud – den litterære periode ca. 1870-1890. Foregangsmand for gennembruddet var litteraturkritikeren Georg Brandes (1842-1927), der havde en stor jødisk fanskare. Her fejrer Georg Brandes 75-års fødselsdag i 1917. Bemærk, at et maleri af M.L. Nathanson hænger på væggen til højre.
|| Det Kgl. Bibliotek

Overraskende nok valgte kongen og hans kancelli ikke at forbyde Bastholms skrift. Det kan skyldes, at Bastholm som kongelig konfessionarius var tæt på kongehuset. Eller også mente man ikke, at Bastholms angreb var direkte nok til at falde ind under 1799-bestemmelserne. Endelig var man måske bange for en folkelig protest mod indgreb i debatten. Vi ved det ikke.

Da den jødiske menighed ikke kunne få kongen og kancelliet til at gribe ind, skrev repræsentanterne selv et skrift stilet til "Danske Medborgere" til hele befolkningen. Man skrev, at man betragtede angrebene i Jødefejden med kold foragt. Man gik derefter ind i Bastholms kritikpunkter og tilbageviste dem et for et.

"Da vi have årsag til at tro, at dette politiske spørgsmål ville blive besvaret på et øjeblik af, at Hans Majestæt Kongen forundte os borgerrettigheder. I al fald er det ikke os, men regeringen selv, Hans

Højærværdighed med denne tvivl drager til regnskab”.

Skriftet indeholdt også præcise oplysninger om jødernes antal, for antisemitter havde kraftigt overdrevet tallet og påstået, at der var op til 10.000 jøder i København og 5.000 i provinsen. Repræsentanterne skrev, at tallene var pustet op, og der kun var 2.400 i København (1.230 kvinder og 1.170 mænd). Man tilføjede, at jøderne havde anlagt 34 fabrikker, og at der ganske vist var brodne kar blandt jøderne – som blandt kristne – men at de selvfølgelig skulle stilles for retten.

At den jødiske menighed henvendte sig til hele den danske befolkning, var et usædvanligt skridt. Normalt holdt jøderne lav profil. Nu følte man sig åbenbart for udsat og i en usikker position, siden kongen og hans administration ikke ville gribe ind. Derfor var henvendelsen til befolkningen en vigtig handling, men viste også, at situationen var meget truende.

Bastholm fik også svar fra den lærde jøde Salomon Soldin (1774-1837), der var født i København i en velhavende jødisk familie. Han kastede sig over forlæggervirksomhed – sammen med broderen Abraham (1769-1834) – og aviser og blev også selv forfatter. I 1811 overtog han udgivelsen af bladet *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, som var et af de seriøse tidsskrifter i byen. Soldin gik i rette med Bastholm og påpegede, at Bastholm næppe kendte meget til københavnske forhold. Han understregede, at hovedparten af jøderne opførte sig eksemplarisk:

”Der er enkelte man sigter til, det er dem, man ønsker at vise i et mørkt lys, og derfor går man løs på det hele. Men den store hob kan i et øjeblik lade sig forblinde; man kan lade nidskrifter oversætte,

penge uddele blandt fattige og pamfletter blandt almuen for at skaffe hine afsætning og læsere. Sandheden adsplitter dog til sidst det hele abespil”.

Hvis Soldin havde ret i, at man uddelte penge til fattige samtidig med et koordineret forsøg på at ophidse gemytterne, var der ikke blot tale om en skriftlig jødefejde, men om et forsøg på at skabe grundlag for en korporlig fejde.

Abraham Soldins penge gik via hans to sønner til den pragtfulde bygning, der ligger ved Søerne og hedder Soldenfeldts Stiftelse. Det lyder en smule mærkeligt, at Soldin sådan uden videre blev til Soldenfeldt, men forklaringen er, at Abrahams to sønner i 1820 under Jødefejden blev kristne, og ved dåben tog de det ikke så jødisk klingende og mere adelige Soldenfeldt. Historien er typisk, og i filmatiseringen af Henrik Pontoppidans (1857-1943) *Lykke-Per* kan man se, at den kvindelige jødiske hovedperson Jacobe bruger sine penge til en skole for fattige børn uanset religion. Allerede lang tid før Jødefejden gav mange jøder penge til hospitaler, fonde og velgørende formål. I *Lykke-Per* er Jacobes indsats for børnene gjort til en rent humanitær gerning, der går ud på at hjælpe børnene og nedbryde tidens fordomme.

Det hjalp muligvis jøderne, at de rent faktisk viste sig som gode samfundsborgere, oprettede fabrikker og gav store summer til godgørende foretagender. I flere skrifter stod der, at jøderne allerede havde forbedret sig og havde gavnet landet. I skriftet *Upartisk Bedømmelse over det af de Herrer Repræsentanterne for den jødiske Menighed udgivne Forsvarsskrift* anførte Bastholm, at jøder også havde gode kvaliteter, og at han i øvrigt ikke havde givet boghandler Brummer lov til at uddele skriftet gratis. Og i et senere skrift var han igen defensiv og

Nicolai Abildgaard (1743-1809) var en genial dansk maler, der i 1785 malede *Lykkens Tempel* – en kaminskærm. Den skildrer samfundets mange forskellige typer og klasser på satirisk vis. De forskellige personer går ned fra lykkens tempel. Bemærk den skæggede frakkeklædte jøde, der tilsyneladende upåvirket går forbi. Abildgaard har placeret ham uden for virvaret på trappen. || Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

lovede ikke at ytre sig mere om jøderne. Det gjorde han nu heller ikke, for han døde i 1819 og havde af naturlige årsager svært ved at bidrage.

Også digteren Jens Baggesen (1764-1826) greb pennen. Han havde tidligere skrevet om jøderne i sin rejsebog *Labyrinten*, hvor han med tristhed så elendigheden i den jødiske ghetto i Frankfurt. Han var blevet professor ved universitetet i Kiel, og i juli 1813 udgav han *Om jøderne. En anmeldelse*. Han kritiserede Thomas Thaarup for en anakronistisk kritik af jøderne og pegede på, at de med skoler og reformer havde fjernet sig fra fortidens formørkelse. Baggesen tog desuden afstand fra, at det var jøderne, der havde forårsaget statsbankerotten, og han nævnte, at der havde været flere kristne spekulanter end jøder. Han afsluttede sit skrift med en

næsten utopisk beskrivelse af et Danmark, der som den første nation i verden kunne favne jøderne som borgere:

”Dette på jorden landflygtige, af det borgerlige samfund overalt udstødte, i alle tre verdensdele mere eller mindre forhånede, af næsten alle Europas regeringer tid efter anden mishandlede og landsforviste folk, for første gang sank helt tilbage i menneskehedens favn og den evige faders arme – i det fredsomme, gæstfrie, for intet jordborgerligt fremmede, intet menneskeligt udelukkende Danmark”.

Jens Kragh Høst (1772-1844) er i modsætning til Jens Baggesen ikke længere kendt i dansk kulturhistorie, men han var en dygtig skribent, der allerede i 1700-tallet havde skrevet flere samfundskritiske indlæg. Nu udgav han *Om Jødernes Forædling ved Regjeringen*, hvor Nathanson i et grundigt forord gennemgik de sidste 25 års dansk økonomi for at vise, at det ikke var jødernes skyld, at det var gået så galt. Nathanson beskrev desuden de danske jøders formuer for at vise, at de ikke ejede hele byen, og at de havde arbejdet sig op fra fattige kår. Jens Kragh Høst udgav senere sin selvbiografi, hvor Nathanson både blev fremhævet for sin indsats under den litterære jødefejde og sin store selskabelighed og mæcenvirksomhed over for kunstnere:

”Han værdigede mig både i litterær og anden henseende sin tillid og viste mig en velvilje, som han i adskillige år gav vidnesbyrd om ved en rig ugentlig understøttelse. Han var en hjælpsom ven af Baggesen, Pram, Nyerup, Clemens, Lorentzen, Eckersberg osv. Den Nathansonske familie gjorde hans hus til det venligste samlingssted for mennesker, som havde sans for det gode og skønne”.

De opremsede navne var landets fineste skribenter og malere, nemlig Jens Baggesen, skribenten og redaktøren Christen Pram (1756-1821), historikeren og bibliotekaren Rasmus Nyerup (1759-1829), kunstneren Johan Frederik Clemens (1749-1831), maleren C.A. Lorentzen (1749-1828) og maleren Eckersberg. Nathanson var meget mere end handelsmand og skribent, for han blev også midtpunkt for et levende intellektuelt kunstmiljø på samme måde som familien Rahbek i Bakkehuset på Frederiksberg, der lagde hus til et blomstrende kulturliv i første halvdel af 1800-tallet, hvor førende kunstnere og intellektuelle som H.C. Andersen (1805-1875) og Grundtvig kom.

Emancipation og fornyet strid

Jødernes borgerrettigheder fra den 29. marts 1814 fik ikke fejden til at ebbe ud. En udgivelse fra teolog J.P. Mynster (1775-1854) var af uhyre stor betydning, dels fordi Mynster var en vigtig person i kirken, dels fordi den greb tilbage i oplysningstidens vigtigste teaterstykke, nemlig *Nathan den Vise*, der er en milepæl i europæisk kulturhistorie.

I *Nathan den Vise* (1779) argumenterede forfatteren Gotthold E. Lessing for religiøs tolerance. Stykket foregår under korstogstiden (især 1100-tallet og 1200-tallet) og lader den vise jødiske købmand Nathan møde den tolerante muslim Saladin. Moralen var, at de tre store religioner skulle finde sammen i tolerance. Nathan-skikkelsen var bygget over Moses Mendelssohns person, og stykket vakte både begejstring og skandale. Kirken forbød det indtil 1783, hvor det fik premiere i Berlin.

Mynster blev allerede som ganske ung anset for at være bibellærd og fik til opgave at nyoversætte Bibelen. Han fik adskillige tillidsposter, og senere blev han biskop over Sjælland. Da han i 1814 udgav *Over Lessings Nathan den Vise*, var han allerede en

anerkendt lærd med gode forbindelser til oplyste kredse i København. Mynsters skrift var et forsvar for tolerance, og han advarede mod at tro, at én religion stod over andre. Skriftet var vigtigt som udtryk for en generel tolerancepolitik, men også fordi det trak på en lang europæisk oplysningstradition. Der var dog stadig en ulmende debat om fortidens statsbankerot og jødernes stilling. I 1816 udgav Nathanson biografien *Hofraad David Amsel Meyers Levnet*, hvor han opridsede Jødefejden og statsbankerottens årsager. Og så stak Nathanson til Thaarup og de andre skribenter:

”Der gives mennesker, der hellere så os som beklagelige stakler strejfe om i vankundighed med bylter og laser end ved dannelse og kultur fortjene den godes agtelse og bifald. Men netop dette må overbevise Eder om nødvendigheden af at blive ved på den rette vej. Lad den finere pøbel gøre sig så lystig, som den bedst kan, var det end ved gøglespil og flere selvbeskæmmelsers svage våben! Det er jo ikke fra den kant, vi skulle hente mønstre for ægte danskhed”.

Så Nathanson var i kamphumør og skrev om ”ægte danskhed”. Hvad er det for en størrelse? Det var altså ikke de kristne, der var ude efter jøderne. På den måde fik Nathanson debatteret, hvad danskhed egentlig var, og understreget, at man godt kunne være jøde og gå ind for danskhed. Men Nathanson var ikke den eneste, der syslede med en hævnaktion, for Thomas Thaarup kom snart efter på banen. I marts 1816 udgav han en oversættelse af en antisemitisk komedie skrevet af Karl B.A. Sessa (1786-1813) med titlen *Vor Håndtering*. Thaarup håbede, at stykket kunne vises på Det Kgl. Teater, men det lykkedes

M.L. Nathanson gav store pengebeløb til kunstnere og skabte et kreativt miljø. Han hyrede ofte Eckersberg, der skildrede København på Jødefejdens tid. Her kigger vi med ham ud på et opløb, som vi ikke ved, hvad handler om, men det kunne være Jødefejden i 1819. Titlen er *Udsigt gennem en dør til løbende figurer*.

|| Statens Museum for Kunst

ikke. Stykket blev opført på et københavnsk privat-teater under stormende bifald.

Det satte gang i anden halvleg, hvor skuespil for og imod jøderne blev oversat fra tysk, og nye skuespil på dansk om jøder så dagens lys. Man oversatte endnu et skuespil af Sessa med titlen *Jacobs Krigsbedrifter og Bryllup*, og den ekstremt populære dramatiker – og Tysklands første science fiction-forfatter – Julius von Voss (1768-1832) fik oversat et antisemitisk skuespil med titlen *Moses i Tønden*. Senere i 1816 udgav baron Frederik Christian Wedel-Jarlsberg (1757-1831) stykket *Jøden Philip og Bonden eller Naturens Discipel*. Stykket var en hyldest til baronens jødiske ven Philip Joseph Cohen.

Baronen var en fantastisk dansk skikkelse fra oplysningstidens tidsalder. Han havde studeret ved de fineste tyske universiteter, inden han blev kammerherre ved hoffet, men fik sparket efter at have været involveret i en duel. Som landmand begyndte han at skrive skuespil, som litteraturkritikere ikke fandt gode. I krigene mod englænderne gik han ind i forsvaret og blev major og kompagnichef. Han var

nær ven med den revolutionære digter P.A. Heiberg (1758-1841), og da Heiberg i 1799 blev forvist til Paris, fulgte Wedel-Jarlsberg med, men kun til Roskilde. Han kæmpede for ytringsfrihed og for jøderne, og selv om hans skuespil var dårlige, og han nu er glemt, skal han have disse linjer her.

Så var der fuld gang i Jødefejden igen, og skrifter og oversatte tyske pamfletter blev igen sendt på gaden. Den tyske filosof med hang til antisemitiske generaliseringer Jakob Friedrich Fries (1773-1843) fik oversat et skrift, hvor der var angreb på jødernes globale pengemagt: "I store pengeforetagender er jøderne sammensvorne over hele Europa". Og den tyske forfatter og historiker Friedrich Rühs (1781-1820) fik et manuskript oversat med den gamle anklage om, at jøderne ikke kunne tåles i den kristne stat. Og to måneder senere udkom samme skrift sandelig i en nyrevideret udgave med forord af Thaarup, hvor han kritiserede Nathanson for bemærkninger i biografien om Meyer og gjorde ham ansvarlig for statsbankerotten.

Debatten fik Nathanson til pennen i skriftet *Fornødent Gjenmæle paa Hr. T. Thaarups Anhang til Rühs tilligemed Bemærkninger om vor Handel og vort Pengevæsen*. Skriftet var atter et forsvar for Meyers virke under finanskrisen, men Nathansons indlæg indeholdt også principielle betragtninger om jødernes tragiske historie:

"Ja kristne brødre! Jeg beder Eder se engang, hvorledes man blot for at plyndre og røve i middelalderen behandlede jøderne; det er forfærdeligt! Fortvivlelsen gik så vidt, at de ulykkelige i tusindtal indebrændte sig selv med koner og børn for ikke at falde i deres forfølgeres hænder".

Jacob Davidsen (1813-1891) var journalist og skrev i 1855 værket *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn* (1880). Her ser vi en gammel jøde, der overfaldes, og det kan meget vel være Ari Erfeldt, som er beskrevet her i bogen. Davidsen, der var jøde, havde adgang til primære kilder. Tegneren Knud Gamborg (1828-1900) stod for illustrationerne.
|| *Fra det gamle Kongens Kjøbenhavn*

Den korporlige jødefejde

Uro i Tyskland

Som Danmark var Tyskland præget af social og politisk uro i kølvandet på Napoleonskrigene, der sluttede i 1815 med Frankrigs nederlag. Økonomisk nedgang og sult fik sindene i kog i det tyske rige. På linje med Danmark havde jøder succes i Tyskland inden for videnskab, journalistik og pengevæsen, men undertrykkelsen var større, omend den varierede fra stat til stat. I alt bestod det tyske rige af 36 selvstændige stater og en række frie byer, og de forholdt sig forskelligt til jøderne. Nogle stater og byer fulgte den franske revolutions lov om ligestilling af jøderne, andre ignorerede loven, og atter andre holdt fast i strenge antijødiske love, hvor jøder var udelukket fra offentlige stillinger, fra at blive soldater i hæren og fra at få lærerstillinger.

Efter Napoleons nederlag var de førende regeringsledere samlet til Kongressen i Wien, hvor det nye Europa skulle etableres. Her havde jødiske repræsentanter talt for ligestilling, men tyske politikere og akademikere havde advaret mod emancipation. Der var endda forsøg på at skrue tiden tilbage. I Frankfurt genintroducerede man middelalderlige love mod den store jødiske befolkningsgruppe, og i Rhinlandet fratog de tyske myndigheder jøderne de borgerrettigheder, som de havde fået af franskmændene. Jøder i offentlige stillinger blev afskediget. Derfor blev jødespørgsmålet et centralt socialt og

politisk emne i Tyskland, og det kom til voldsomme korporlige fejder i 1819. De blev døbt hep-hep-urolighederne. Nogle mener, at hep-hep var en forkortelse af det latinske Hierosolyma est perdita, som betyder, at Jerusalem er gået tabt. Det er der dog tvivl om.

Uroen begyndte med voldelige overfald på jøder og deres forretninger den 2. august 1819 i Würzburg i Sydtykland. Efter nogle dage blev hæren sendt mod uromagerne. Jøderne flygtede ud af byen, og flere blev dræbt. Derefter spredte uroen sig til Bamberg, Bayreuth, Darmstadt, Mannheim, Frankfurt, Köln og byer langs Rhinen, hvor der havde været jødiske menigheder siden romernes tid. Til sidst nåede de voldelige optrin nordpå og ramte Bremen, Hamborg og Lübeck.

Reaktionerne var forskellige fra by til by. Nogle steder lod myndighederne folk rasere jødiske hjem og forretninger, mens de andre steder greb resolut ind. Det er historikeres vurdering, at det store flertal af kristne borgere generelt var passive og ikke deltog i urolighederne, men heller ikke hjalp jøderne. Derimod deltog en mindre gruppe radikale elementer blandt borgerskabet, studenter og universitetsprofessorer ivrigt i antijødiske udskejelser. En jødisk skribent, Liepmann Levin, som netop var blevet døbt under navnet Ludwig Robert (1778-1832), kom til Karlsruhe under urolighederne. Han var digter og havde samme år haft stor succes med sit skuespil *Die Macht der Verhältnisse*, der var bygget over en antisemitisk hændelse. Ludwig Robert rejste til byen for dels at besøge sin kæreste, dels for at kunne give sin søster Rahel Varnhagen (1771-1833) en skildring af optøjerne. Varnhagen var en af tidens vigtigste kvindelige intellektuelle og stod bag afholdelsen af litterære saloner.

Gaderne var fyldt med murbrokker, og bered-

ne tropper patruljerede i gaderne. Ludwig Robert skrev, at han mest af alt havde lyst til at begå mord. Han var chokeret over den åbenlyse ligegyldighed over for jødernes skæbne og den tydelige sympati for uromagerne. Mange mennesker syntes at bifalde angrebene, og løbesedler truede med en massakre. I to dage hørte Robert råb i gaderne: "Hep! Hep! Allen Juden Tod und Verderben! Ihr müsst alle fliehen oder sterben". Jøderne måtte flygte eller dø!

Ludwig Robert skrev til sin søster:

"Jeg gik hele vejen til Waldhorngasse. Der så jeg byens kommandant, general Bruckner, til hest, og der var stadig en sporadisk råben. Han sagde til sin patrulje: "Lad bastarderne råbe, hvis de vil, men i det øjeblik de gør noget dumt, så gå til dem". Alle i byen havde åbne vinduer for at følge med, og jeg gik langsomt tilbage, så jeg kunne høre, hvad der blev sagt, og fornemme stemningen. Børn legede ved dørtrin, grinede og fnisede og fortalte om dagens hændelser med barnlig interesse. Men ingen voksne rettede på dem eller engagerede sig i en seriøs samtale med dem. Og der var endnu mindre at se af præsterne, selv om de efter min mening burde have været der. Hvor korrupte folk virkelig er, og hvor utilstrækkelig deres fornemmelse af loven og retfærdighed er for ikke at tale om deres kærlighed til humanisme – det er klart ud fra det faktum, at der ingen indignation blev udtrykt over disse uroligheeder, ikke engang i den officielle presse".

Rahel skrev tilbage: "Jeg kender mit land. Uheldigvis. I de sidste 3 år har jeg sagt, at jøderne vil blive angrebet".

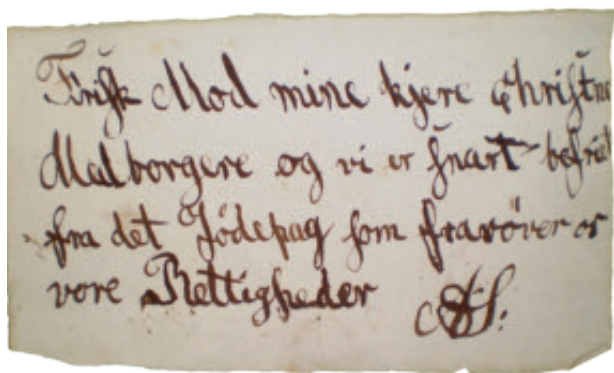
Mens en række antisemitiske tyske skrifter og skuespil udkom på dansk, blev Ludwig Roberts skuespil ikke oversat.

Joseph Raphael (-1837)
 var klædehandler
 og havde sin fine
 forretning på
 Amagertorv. Hans
 forretning blev
 smadret under
 Jødefejden. Her er
 han portrætteret
 af C.W. Eckersberg.
 Raphael var sammen
 med M.L. Nathanson
 en af drivkræfterne
 bag reformerne i den
 jødiske menighed.
 På maleriet ses
 et dokument,
 der refererer til
 oprettelsen af en jødisk
 skole for fattige børn.
 Den eksisterer endnu
 som Carolineskolen.
 || Den
 Hirschsprungske
 Samling

Det var slemt i Karlsruhe, hvor infanteriet efter
 dages uroligheder blev indkaldt, og hvor kanoner
 kom i brug for at sprede menneskemængden. I
 Karlsruhe var det afgørende, at storhertug Ludwig
 af Baden (1763-1830) var solidarisk med jøderne.
 Som i Danmark var baggrunden bred uenighed
 om, hvorvidt jøderne kunne tåles i en kristen stat,
 og om jøderne var til skade for samfundet eller ej.
 Gammel kristen antisemitisme og nyere former for
 had var en væsentlig grobund for uroen. Radika-
 le kræfter af nationalistisk observans pustede til
 ilden og lod jøderne være skydeskive. Jøderne ville
 også i Tyskland gerne vise, at de var gode, oplyste
 og aktive samfundsborgere. I 1819 oprettede man
 et jødisk selskab for kultur og videnskab, hvor så
 prominente intellektuelle som digteren Heinrich

Der blev slået plakater op i København og andre byer for at få folk til at gøre oprør mod jøderne og kongen. På plakaten står der: "Frisk Mod mine kære christne Medborgere og vi er snart befriet fra det Jødepag som frarøver os vore Rettigheder. AS".
|| Rigsarkivet

Heine og videnskabsmanden Leopold Zunz (1794-1886) deltog. Men de intellektuelle var i mindretal, og mange jøder valgte at holde lav profil og overgå til kristendommen. Det reddede dog ikke nødvendigvis deres efterkommere, fordi nazisterne kendte til deres jødiske rødder.

I Hamborg havde der længe været strid om jøderne, der følte sig diskrimineret og deres rettigheder krænkede. Borgerskabet var stærkt imod at fastholde jødernes borgerrettigheder. I juli 1819 var der en alvorlig finansiell krise i byen, og flere handelshuse gik konkurs. Den 1. september skrev *Allgemeine Zeitung*, at jøderne havde begået de første uroligheder ved at storme et kaffehus, så ikke kun pøbelen havde råbt hep-hep, men også respektable folk. Antijødiske flyveblade med parolen "Hep-hep, jøderne væk" blev fundet, og det kom til korporlig vold. Da unge jøder satte sig til modværge, spidsede situationen til, og grupper angreb jødiske huse – med det jødiske finanshus som mål for de mest voldelige angreb.

Bystyret proklamerede, at uroligheder ville blive straffet hårdt, og udstedte den 1. september en resolution, hvor jødiske handlende blev advaret om, at fortsat handel ville føre til konfiskation af varer og udvisning fra byen. Men det provokerede blot

til flere uroligheder. Uroen fik jøder til at flygte til den danske by Altona. Ifølge den israelske forfatter Amos Elons (1926-2009) bog *Et tysk rekviem. Portræt af den tysk-jødiske epoke 1743-1933* flygtede flere hundrede jøder fra Hamborg til dansk område. Han angiver dog ikke en kilde.

Jødefejden kommer til Danmark

Et forvarsel om fejdens komme var opsætning af plakater på Børsen, der opfordrede borgerne til at sætte jøderne på porten. Sådan lød det på en af plakaterne:

”Jøderne er skyld i Danmarks ulykker, i alle forbrydelser, og at såvel de store som de små forbrydere eksisterer. Jødernes uddrivelse vil lyksaliggøre gamle Danmark, forskafe enhver lovlig erhverv”.

Plakaten blev fundet den 3. september 1819. Formanden for Grosserer-Societetet, etatsråd Erich Erichsen (1752-1837), bragte plakaten til politiet, der ikke kunne finde ud af, hvem der havde opsat den. Det var jo symbolsk, at plakaten netop var hængt op på Børsen, for her handlede de mange jødiske finansfolk. Der var også opsat andre plakater i byen. Forbløffende nok er en del bevaret, selv om borgere og politiet hev dem ned. En lød: ”Men Frederik er du så svag, at jøder skal regere dig, da skal for disse ræves sag vist hævn ramme dig”.

I andre opslag blev kongen kaldt jødekongen. Det var majestætsfornærmelse, og under enevælden kunne man idømmes dødsstraf for den slags. Samtidig opstod der rygter om, at uroligheder ville blive rettet mod jøder. Rygtedannelserne gav anledning til overvejelser på højeste plan, og gehejmestatsminister F.J. Kaas (1758-1827) skrev til politidirektør Otto Himmelstrup Hvidberg (1771-1822) og beordre-

de ham til at skærpe censuren og være opmærksom på sammenstimlen af enhver art. Kaas meddelte desuden, at han skrev på foranledning af kongen, så Frederik 6. var selv inde over sagsforløbet. Der var bekymring for, at uroen fra Tyskland ville brede sig til Danmark, og at udlændinge kunne stå bag urolighederne. Hvidberg svarede beroligende, at bekymringen var overdrevet. I Jacob Davidsens bog *Fra det gamle Kongens København*, hvor den dansk-jødiske Davidsen benyttede sig af myndighedernes arkivalier, får Hvidberg skylden for, at politiet var uforberedt. Men Hvidberg forsøgte dog at skaffe oplysninger om, hvad der skete i byen, og i et brev til Kaas før urolighederne skrev han:

”Iaftes skulle nogle vægttere på Østergade og ubekendte mandfolk have snakket om, at senere ville Raphaels vinduer blive klinkede uden yderligere at tale om tiden. Uagtet at jeg virkelig ikke har nogen gyldig grund til at formode uordener [...] så lader jeg dog politiet patruljere”.

Det gjorde han så, og han lod to-tre betjente udstationere i kvarterer med jøder. Desuden sendte Hvidberg civilklædte betjente ud for at opsnuse, hvad der ville ske. Vi ved fra den kommission, der blev nedsat for at udrede sagens forløb og dømme de anholdte, at man – allerede før uroen kom til Danmark – var opmærksom på, at fejden kunne brede sig fra Tyskland til Danmark. Ifølge politiets arkiver havde man efterforsket tyskere i København. Men politiet vidste ikke meget, og undersøgelsen gav ikke resultat, og af politiets dokumenter fremgår det, at politiet ikke vidste, hvor urolighederne skulle finde sted. Man havde hørt rygter om, at uromagere måske ville slå til i Kongens Have, mens andre

Satiretegning af Moses,
 hvor han bliver til
 et grisehoved, når
 man vender billedet.
 Den blev tegnet i
 forbindelse med, at den
 jødiske befolkning i
 1788 fik lov at indtræde
 i lavene.
 || Det Kgl. Bibliotek

mente, at Østergade var et oplagt mål, for her lå fine jødiske forretninger med store glasvinduer.

Lige netop Østergade var målet. Uromagerne slog til her den 4. september og begyndte med at knuse vinduer i de jødiske forretninger. Jacob Davidsen skrev:

”Det bekendte og almindelig agtede klædekræmmer-firma brødrene Raphael på Østergade nr. 67 havde ladet sin butik indrette på en efter datidens begreber meget elegant måde, ligeledes var galanterihandler Jacobsens butik smukt udstyret og udmærkede sig ved en udstilling af glimrende varer, og da nu disse butikker blev de første genstande for

pøbeloptøjerne, kan deraf sluttes, at misundelse og brødnid i det mindste til en vis grad bidrog til at fremkalde udbruddet”.

Vi har en beretning fra politibetjent Christian Hansen, der tidligt på aftenen var forbi Østergade, før det hele brød løs. Han fortæller, at ”en del mennesker, de fleste var drenge, var samlet udenfor Raphaels butik”. Hansen gik med to kolleger frem mod mængden, som spredtes. Betjentene gik videre ned mod Kongens Nytorv, men så hørte de vinduer blive smadret. De vendte om og gik tilbage og så nu en større mængde i gang med rudeknuseriet.

Politidirektør Hvidberg blev alarmeret, og sammen med en styrke politibetjente drog han til Østergade for at dæmpe gemytterne. Man kan få et dramatisk øjebliksbillede af situationen i Østergade i politiets rapporter. Klokken var ca. 20.00, og efterhånden samlede en stor gruppe mennesker sig på Østergade. Der var alle mulige typer – læredrenge og matroser samt velklædte personer. De samlede sig uden for Raphaels og Jacobsens butikker og råbte ”hep-hep”. Derefter begyndte de at slå ruder ind. På det tidspunkt var Hvidberg ankommet, og sammen med sin næstkommanderende, vægterløjtnant Boelmann, og en anseelig styrke forsøgte han at dæmpe gemytterne. Men folkemængden blev stadig større, og flere betjente kom til skade på grund af de forsamledes aggressive adfærd.

Fra betjent Ammundsen ved vi, at betjente blev overfaldet og kastet omkuld, hvorefter Ammundsen selv blev angrebet af to mænd, der løb bort under hurraråb. Hvidberg forsøgte at skaffe assistance fra den militære hovedvagt, som lå på Kongens Nytorv tæt på Østergade. Men vagtchefen på hovedvagten ville kun afse 6-8 mand. Derefter rekvirerede man 20-30 husarer, som ryddede Østergade og Kongens

Nytorv, hvor mange også var forsamlet. Husarerne trak sabler og brugte den flade klinge til at uddele tæsk, og enkelte demonstranter blev arresteret. Den militære kommandant for København, general-løjtnant Georg Ludvig grev v.d. Schulenburg (1755-1828), var til stede og beordrede sine soldater til at gøre deres pligt og jage uromagerne på flugt. Henimod kl. 23.00 var folk spredt for alle vinde, og roen sænkede sig over gaderne, men på det tidspunkt var mange jødiske forretninger og hjem blevet hjemstøgt af uromagerne.

Næste morgen fandt man plakater. Teksterne opfordrede befolkningen til at samles og drive jøderne ud. Politiet refererede desuden et rygte om, at der ville komme et større oprør. Uroligheden den 4. september og de nye rygter fik myndighederne til at udstede en ordre med advarsel mod at deltage i uro og opløb. Overtrædelse af ordren ville blive straffet med strengt, og samtidig beordrede man forskellige dele af den militære garnison og især hestgarden til at holde sig parat til at rykke ud.

Den dag – den 5. september – ankom eventyrforfatteren H.C. Andersen til København fra Odense:

”Aftenen før min ankomst var Jødefejden begyndt, hele byen var i bevægelse, det var næsten umuligt at arbejde sig gennem Østergade; de forventninger jeg havde gjort mig om menneskemassen slog således til. Urolighederne forstemte mig ellers en del, jeg var så ene, og det i en ganske fremmed by”.

Overfald på jøder

Overfaldene gik fx ud over pantelåner Ari Erfeldt, som politiet jo forsøgte at få ud af landet, fordi han ikke havde opholdstilladelse. Han havde bopæl og pantelånerforretning på hjørnet af Landemærket

Det Jødiske Samfunds (tidligere: Det Mosaiske Troessamfund) historie er lang og turbulent. Jødefejden var det foreløbige dramatiske højdepunkt. Det næste kom i 1943. Under Anden Verdenskrig blev de fleste jøder i Europa myrdet, men jøderne i Danmark slap nådigt. Da de i 1945 vendte tilbage efter flugt, var det på bagkant af en traumatisk oplevelse, der satte sig dybe spor. Her ses nogle af de første hjemvendte holde gudstjeneste i en lille synagoge i Læderstræde.
 || A.E. Andersen/
 Ritzau Scanpix

og Åbenrå. Den 5. september om aftenen blev hans hus stormet, og hans ejendele i stueetagen ødelagt. Selv gemte han sig i huset, og efter stormen på huset tog han ophold hos sin kristne ven baron Gersdorff. Dagen efter var han hjemme igen og ville tage hen til baronen på Kongens Nytorv, men på vej derhen overfusede en kvinde ham. Det skabte et mindre opløb. Han søgte derefter beskyttelse på hovedvagten på Kongens Nytorv, hvor militæret havde soldater udstationeret, men folk fulgte efter. Man udstyrede derefter Erfeldt med to soldater, og de søgte mod Gothersgade for at slippe væk, men det lykkedes ikke, og Erfeldt og soldaterne måtte søge tilbage til hovedvagten.

Her blev han imidlertid ikke lukket ind, og Erfeldt opsøgte en hyrekusk for at få en vogn. I Bredgade blev vognen standset, og folkemængden trak ham ud af vognen. For at skræmme folk væk trak Erfeldt en uladt pistol og truede mængden. Det hjalp, og vognen med Erfeldt kunne fortsætte,

men der gik kun kort tid, inden folk igen standsede vognen og trak Erfeldt ud. Han fik tæsk, men tilløbende folk fik ham befriet. At det gik så voldsomt ud over Erfeldt, er måske ikke mærkeligt. Man træffer ham gentagne gange i politiets arkivalier i sager om pantelån, der netop var et erhverv, som vakte vrede hos mange, der var nødt til at ty til denne form for långivning.

Nu var myndighederne tvunget til at gøre noget alvorligt. Enhver sammenstimlen blev forbudt, og en nedsat kommission skulle dømme de anholdte. Dommene kunne ikke appelleres, og kommissionen fik bemyndigelse til at idømme dødsstraf. Man udstedte også en kongelig ordre til militæret om skærpede foranstaltninger, fx anvendelse af skydevåben og bajonetter. Flere militære enheder kom til byen fra omkringliggende garnisonsbyer, og man inddrog orlov og placerede militær på centrale steder i byen. Desuden skulle alle byens porte, døre og kældre være lukket fra kl. 20.00 til kl. 5.00. Det samme gjaldt værtshuse og udskænkingssteder, og husfædre og mestre fik pligt til at holde børn og tjenestefolk samt svende og læredrenge hjemme. Man udlovede en dusør på fyrstelige 4.000 rigsdaler for opdagelse af de personer, der havde skrevet og opslået plakater med opfordring til uro. Oplysninger om andre bagmænd kunne give dusører på 200 til 1.000 rigsdaler. Det var en formue.

I regeringskredse og hos politiet spekulerede man intenst over, hvem der stod bag de omfattende uroligheder. Mange aktive var drenge, matroser og pøbel. Men man havde mistanke om, at intellektuelle stod bag. Det havde man sådan set altid, når der var den slags folkelig uro, og man ledte altid efter radikale mystiske personer. I et brev til Kaas skrev politidirektør Hvidberg, at man ledte efter en høj

person med sort hår og bakkenbarter iført en mørkeblå dragt. En sådan person blev aldrig pågrebet.

Militærhistorikeren E.O.A. Hedegaard (1930-2014) har gennemgået de militære dokumenter under Jødefejden og har vist, at kongen, regeringen og militæret ikke tog chancer efter de første uroligheder. Tværtimod sørgede man for, at militæret var parat til at imødegå nye uroligheder. Det borgerlige infanteri, der svarer til nutidens hjemmeværn, havde udstationeret 800 mand centrale steder i byen. Den Kongelige Livgarde til Hest og Husarskadronen fik den 5. september ordre til at holde sig opsadlet. Rytterstyrken forstærkedes med stabsvagten fra Jægersborg Kaserne sammen med Husarregimentets Eksercerskole. Desuden sendtes husarer fra Hirschholm Slot. Hedegaard skriver, at der var 1.600 mand, som desuden blev forstærket med 200 mand civilklædte matroser fra Holmen bevæbnet med bambusstokke. Styrken var enorm selv målt med vore dages alen.

Myndighedernes advarsel mod at deltage i uroligheder hjalp ikke. Om søndagen, den 6. september, var der opløb i byen, og om aftenen ved 21-tiden gik det løs. Der var igen ballade på Østergade og nye rudeknusninger i de jødiske forretninger. Politiet dukkede op, men mængden var for stor. Man tilkaldte igen militæret og fik omsider ryddet gaden, men derefter spredte mængden sig i mindre grupper og løb gennem gaderne. Læderstræde, Hyskenstræde, Vimmelskaftet, Købmagergade, Gammeltorv og Gothersgade blev hjemsøgt af grupper, der knuste ruder hos jøder. Et par steder trængte de ind i pantelånerforretninger. I Læderstræde blev en ældre jøde angrebet og slået i jorden, og han måtte befries. De var ude efter Erfeldt igen og trængte ind i hans lejlighed. Under råb som "Vi vil have fat i jøden" angreb uromagerne. Erfeldt var der ikke.

Slagtersvenden Conrad Schiller var meget aktiv og voldsom og førte an i ødelæggelserne. Han blev arresteret dagen efter, fordi han var i besiddelse af Erfeldts kanariefugl.

Mængden viste forbløffende ringe respekt for politiet, og folk blev så dristige, at de afventede politiet, før de kastede med sten mod jødiske lejligheder – som for at vise, at de ikke var bange. Borgervæbningen, der bestod af civile borgere, assisterede politiet, men var kun til ringe nytte og ville ikke engang arrestere en dreng, der havde kastet med sten. Større nytte havde politiet af de militære grupper og især kavaleriet, der kunne sprede mængderne. Et sted i Læderstræde forsøgte et opløb at gå imod en gruppe husarer, men da husarerne trak sabler, flygtede folk. Forholdet mellem politi og militær var ikke det bedste, og borgervæbningen hørte under militæret, hvilket gjorde Hvidbergs situation ekstra vanskelig.

Uroen fortsatte. Især den 7. september var der voldsomme uroligheder og sammenstød. Der var tale om hårde konfrontationer mellem demonstranter og politi og militær, og 30 blev arresteret. En større gruppe forsøgte at nå frem til Meyer & Triers handelshus ved Frederiksholms Kanal, hvor Stormbroen nu er. David Amsel Meyer var død i 1813, og nu boede Nathanson i huset med sin familie. Militær og mange politifolk afviste folkemængden.

Den aften trådte den jødevenlige præst J.P. Mynster op på prædikestolen i Trinitatis Kirke ved Købmagergade og talte mod forfølgelserne. Kirken var af afgørende betydning for den offentlige mening. Mange præster var involveret i Præmieselskabet og var jødevenlige, men modsat var en del præster præget af tidens religiøse antisemitisme. Med andre ord var kirken splittet.

Med baggrund i militære kilder beskrev E.O.A. Hedegaard forløbet den 6. og 7. september:

”De udsendte kommandoer og piketter slog ubarmhertigt ned på hobene. Særligt hestgarden havde man respekt for. I strakt karriere jog disse ned ad Østergade med trukne pallasker, og folkemængden blev alle steder revet op og jaget på flugt, medens flere såredes af de lange, tunge klinger, der dog aldrig brugtes med skarpen eller odden”.

Den 7. september om aftenen var der kampe igen, og denne gang af særligt voldsom karakter. På Østergade blev vinduer knust, og facader raseret. Urostifterne anvendte tunge sten og murbrokker fra ruinerne fra det engelske kanonangreb i 1807 på Nørregade, Skindergade og Krystalgade. Hæren satte nu alt ind. Man nærmede sig mere og mere egentlige krigsmæssige tilstande, og E.O.A. Hedegaard beskriver militærets angreb som ”regulære rytterchok mod skarerne”, mens stenene fløj om ørerne på rytterne.

Borgervæbningens indsats viste sig at være en fiasko, for de var civile borgere uden kamperfaring, der på kongens bud var trukket i uniform. Det var svært for dem at få sig selv til at slå løs på mængden, hvor der var folk, de kendte. Den slags betænkелighed havde soldaterne ikke, for mange var hvervede eller kom fra egne af landet, hvor man ikke så særligt venligt på københavnernes.

Også den 8. september gik det hedt for sig, og denne dag var det alvorligt. En ældre jøde blev overfaldet på Østergade og fik slag i næse og mund. To civilister, kopist Thorkelin og skriver van Osten, anholdt overfaldsmanden. De to blev imidlertid omringet og tvunget til at frigive manden. De trak

**Geheimstatsminister
Frederik Julius
Kaas frygtede, at
urolighederne i
Tyskland skulle brede
sig til Danmark.
Derfor skrev han til
politidirektøren –
på vegne af kong
Frederik 6.
|| Det Kgl. Bibliotek**

sig tilbage til et nærliggende apotek, hvor politiet reddede dem.

De næste tre dage var der stadig uroligheder, men af mindre omfang end de foregående dage. Den 11. september besluttede kongen at etablere et assistancekorps, der skulle bistå politi og militær. Kongen bad Kaas om så hurtigt som muligt at få korpset oprettet. Hvidberg satte sig imod korpset og mente, at han godt kunne klare situationen, selv om det var åbenlyst, at han ikke kunne. Kongens beslutning lød:

”Vel kan politiet under sådanne omstændigheder søge assistance fra det militære, men ligesom dette ikke bør tilkaldes uden i det højst nødvendige, så har det været politiets ringe styrke, der har gjort det

fornødent at benytte samme under de nærværende uroligheder”.

Kort sagt fik Kaas frie hænder til at gå videre med oprettelse af korpset. Den 12. september så en liste med 258 mulige kandidater dagens lys – kandidaterne var pensionister fra hær og flåde. Hvidberg gennemgik listen og mente, at der kun var 11 velegnede. Det lignede sabotage. Kaas skrev til kongen, at assistancekorpset burde være frivilligt, så det ikke ville vække modvilje og ikke vise, at politiet var svagt. Men kongen var ikke til at rokke og besluttede, at korpset ikke skulle være frivilligt, og at korpset skulle oprettes. Kaas og Hvidberg måtte acceptere kongens befaling, der ville betyde ekstra udgifter til betjente. Men Hvidberg gav sig ikke og forsøgte at undgå korpset ved at forklare, at de pensionerede ikke var kvalificerede til at indtræde som ekstra betjente. Kaas skrev til kongen og fremhævede, at ”kun såre få mænd er skikkede til at vise den konduite som politiets forretninger fordre”. Så gav kongen sig og bilagde sagen, og han lagde i sit endelige svar vægt på, at Hvidberg måtte tage vare på sagen og ansætte de folk, han fandt nødvendigt.

Udgangsforbuddet fra sen aften til tidlig morgen hjalp ikke. Om natten mellem den 12. og 13. september blev 47 personer anholdt. De fleste blev løsladt efter forhør, og man løslod også prostituerede med en advarsel. Faktisk blev kun fire matroser dømt for brud på udgangsforbuddet. Flere af de ramte butikker åbnede igen den 13. september, men man påbød Raphael og Jacobsen at undgå prangende udstillinger for at slippe for flere rudeknusninger. Den 16. september blev en række undtagelseslove trukket tilbage, men helt roligt var der ikke.

Der var stadig opslag på byens mure, og et skrift opfordrede til fri forfatning. Desuden var der uro i

flere provinsbyer, værst i Odense. Men da der nogenlunde var ro, blev udgangsforbuddet helt hævet den 22. september. Den 26. september blev militærpatruljerne trukket tilbage.

Kongen havde nedsat en kommission, der allerede under urolighederne forhørte politifolk, anholdte og vidner. Kommissionens arkiv ligger i Statens Arkiver og er underholdende og spændende læsning. Her kan man læse, at der på dronningens fødselsdag, den 28. oktober, var rygter om, at nye uroligheder kunne bryde ud. Normalt troppede mange mennesker op for at fejre hende, og det kunne føre til opløb. Festligheden startede på Kongens Nytorv, og mange mennesker og politi og militær var til stede. Jacob Davidsen skriver i sin bog, at der var tusinder af mennesker – nok en overdrivelse. Pludselig satte en større skare sig i bevægelse mod Østergade, hvor ruder blev knust. Målet var denne gang Meyer & Triers hus ved Kanalen. En større mængde trængte gennem gaderne ned mod Frederiksholms Kanal og smadrede ruder i huset. En vægter forsøgte at lægge sig imellem, men måtte flygte. I området sås et opslag med teksten:

”I jøden Triers gård findes i kælderens millioner i rede sølv, som tilhører staten, men bliver efterhånden transporteret til udlandet. Satanen er i Wien for aldrig mere at vende tilbage, han ler nu over de dumme danskere, der blot truer, men ikke tør handle. Kongen med sine ransmænd og jøderne trodser, foragter folket. Ned med de skurke, og landet er frelst”.

Det gik hårdt ud over Meyer & Triers hus, og 43 ruder blev knust. Tre husarer kom til, men kunne ikke udrette meget, og først efter et stykke tid nåede politiet frem og ryddede området med stokke. Nu

spredte uroen sig til andre steder i byen. Konfrontationen fik en uheldig udgang, for politidirektør Hvidberg blev overfaldet og udleveret til latter. På hjørnet af Kompagnistræde og Hyskenstræde fik Hvidberg stokkeslag. En vægter kom til, og voldsmanden flygtede med vægteren i hælene, men en større mængde forhindrede vægteren i at anholde manden. Hvidberg var flygtet ned i en kælder, og to vægtere måtte ledsage ham til en politipatrulje. Han mistede dermed den sidste rest af tillid, som kongen havde haft til ham.

På kongens fødselsdag, den 28. januar, var der igen opslag på husmure. Fx "Frederik den Sjette, jødernes konge". Også denne aften søgte uromagerne ned mod Meyer & Triers hus ved Frederiksholms Kanal, men nu kom en større politistyrke til med bambusstokke og ryddede gaderne. Jacob Davidsen giver en malende beskrivelse af sammenstødet:

"Som forudset samlede der sig den 28. januar om aftenen ved Tappenstregen på Kongens Nytorv en stor masse mennesker, mest bestående af den lave-
ste pøbel og af læredrenge, og begyndte med hujen og skrålen at trænge ned ad Østergade, men allerede her gjorde politiets stokke lyst i mængden, og da der tillige kom patruljer fra forskellige sider, opløste det hele sig i vild flugt. Dog samlede man sig igen på flere steder, og en del tog vejen til Slotsholms Kanal, hvor det atter skulle gå ud over Meyer & Triers ejendom. Herpå var politiet belavet, og den modtagelse, pøbelen her fik, var så kraftig som kun mulig. Kavaleriet var rykket ud, men det var dog egentlig politiets bambusstokke, der gjorde mest virkning. Hoben blev drevet over Stormbroen, og her kom den mellem en dobbelt ild eller rettere mellem en dobbelt hagl af prygl. Nederlaget var fuldstændigt

og klokken 22.00 kunne Kjerulff melde justitsministeren, at alt nu var roligt”.

Den 30. januar var der festforestilling i Det Kgl. Teater, og da kongefamilien kørte hjem, var der optræk til uro, men den blev hurtigt nedkæmpet. Dagen efter trådte de gamle forholdsregler med udgangsforbud atter i kraft. Nu var der stille et stykke tid. Imens arbejdede kommissionen og udstedte en række straffe til 48 personer, der blev idømt alt fra 20 dages simpelt fængsel til tre års tugthus. Desuden blev en lang række sager behandlet og afgjort ved byretten uden for kommissionen.

Under urolighederne gemte mange jødiske familier sig hos kristne venner. Vi ved fra Troels Marstrand, søn af bagermester Marstrand, at

”Nathansons hustru og datter blev skjult hos mine forældre for at værgе dem mod forfølgelse. Nathanson var chef for handelshuset Meyer & Trier, hvem man gav skyld for statsbankerotten”.

Man skulle i hvert fald ikke være i huset på Frederiksholms Kanal, hvilket Nathansons unge ven digteren Henrik Hertz (1797-1870) blev klar over. Han havde søgt tilflugt i huset, men måtte søge beskyttelse for stenkastere i havestuen, hvor han længe frygtede for sit liv. Vi ved ikke, hvor Nathanson opholdt sig.

Unge Isac Noa Mannheimer (1793-1865) var del af den jødiske menighed. Han var en særdeles begavet studerende, og derfor sørgede Nathanson for, at han fik en fin uddannelse. Han blev kørt i stilling til at blive den nye rabbiner, der skulle stå for den nye moderne jødedom i Danmark, men han studerede også orientalske sprog, Talmud og filosofi. Isac blev også kateket, religionslærer, i den jødiske

menighed og forsøgte at reformere menigheden, men røg snart ud i heftige sammenstød med den gamle rabbiner og dele af menigheden. Folk klagede over ham til kongen, og da opgøret syntes at ende med et nederlag for Mannheimer, valgte han at søge et halvt års orlov. Han rejste til Wien i 1821, inden han vendte hjem til København for atter at forsøge at etablere en reformmenighed, men det lykkedes ikke. Han blev rabbiner i Berlin og Hamborg – og i 1826 i Wien – og en af Europas vigtigste stemmer inden for den moderne jødedom, ligesom han repræsenterede jøderne i kejserdømmet. I anden halvdel af 1819 udgav Mannheimer en samling prædikener, hvor han også skrev om Jødefejden, om tidligere tiders jødehad og om jøder som borgere:

”Vi er ej mere de gamle jøder, hvis blotte navn alt opvakte foragt; vi er ej mere de fremmede planter, som tåles i en fremmed jordbund, hvori de ej have ret eller andel. Nej borgere er vi. Vi er ej mere de samme, som vi for få måneder siden var. Vort forhold til stat og medborgere er endnu ganske uforandret det samme”.

Direkte spørger Mannheimer de kristne: ”Broder! Hvad har du imod mig?” Og han fortsætter:

”Er det mit åsyn, som forarger dig? Se mig i det åbne øje; [...] intet nag vansirer mit åsyn, udstrakt er min hånd til broderligt håndslag, min første hilsen er danske ord, dansk er min tone, intet fremmed i blik, i miner og i tungemål, ej en lyd betegner den, som kom fra jødeland; nej, opfostret er jeg ved Danmarks kyst”.

Isac Noa Mannheimer forsøgte at vende jødefejderne til noget positivt og lod dem understrege, at på

trods af fremskridt var der endnu lang vej til fuld ligestilling. Og paradoksalt nok havde Jødefejden ligefrem haft den gunstige virkning at sætte fokus på den manglende ligestilling.

Udlandet fulgte jødefejderne i Danmark med interesse. Tysk presse skrev om dem. Og der var rygter om, at kong Frederik 6. var flygtet fra København af skræk for uromagerne. Det var dog ikke rigtigt.

Fortsat uro

Der var efter Jødefejden tendens til, at skribenter nedtonede fejdens omfang og betydning. Det hed sig i flere skrifter og faghistoriske afhandlinger, at det havde drejet sig om beskeden uro. Man underdrev også styrken og varigheden. Kirkehistorikeren Jens Rasmussen har imidlertid vist, at Jødefejden varede det meste af 1820, og han maler et billede af en voldsom uro med politiske aspekter.

Ifølge en politirapport ”kom en stor skare af mennesker fra Bredgade henimod Gothersgade” den 1. februar 1820. Det var især håndværkssvende og håndværkerdreng, og de opholdt sig på Vognmagergade, siden på Gammel Mønt og så igen i Vognmagergade. Da politipatruljen endelig kom frem, blev folkemængden opløst. Poliassistent, cand.jur. Jens Samuel Grønlund (1788-1822) var leder af flere distrikter i København, og hans rapporter fra den 1. februar og 3. februar 1820 taler om voldsomme uroligheder:

”En stor folkemængde kom fra Bredgade hen imod Gothersgade, lige da Kongen havde passeret [...] [Folkemængden] bestod for størstedelen af personer, der efter deres klædedragt syntes at være håndværkssvende, tilligemed en deel håndværksdreng.”

Portræt af Isac Noa Mannheimer. Han var det unge geni, som M.L. Nathanson havde udset til at blive reformrabbiner. Han løb imidlertid ind i stærk opposition i København fra traditionelle kredse og rejste til Wien, hvor han blev en berømt rabbiner i kejserdømmet. Han udgav i 1819 en række prædikener, hvor han i klart sprog opfordrer jøderne til fortsat at kæmpe for deres rettigheder.
 || Det Kgl. Bibliotek

Rapporterne fra hele 1820 fra Grønlunds kvarterer taler også om uro og optøjer mod jøderne. Desuden var der rudeknusninger og afbrænding af ildelugtende genstande ved jødiske bopæle. Den 29. februar opgav en privat anmelder, at der var "Sammens-timlen" ved op mod ti jødiske bopæle. Anmeldelsen var underskrevet af Moses Delbanco (1784-1848). Jødiske borgere var sandsynligvis bekymrede, fordi hæren en uge tidligere havde trukket sig fra hovedstaden. Kommandanten, generalmajor Frants C. Bülow (1769-1844), havde i et brev den 22. februar 1820 oplyst til politidirektøren, at kongen havde beordret ham til tilbagetrækning: "Da roligheden på gaderne her i staden er aldeles nu tilbage, er den hidtidige patrouillering [...] ei mere nødvendig". Tilbagetrækningen gjaldt husarerne og fandt sted indtil den 24. februar.

I slutningen af juli kom turen til Læderstræde, hvor der traditionelt var mange jødiske handlende. Og da årsdagen for optøjerne i september 1819 nærmede sig, steg antallet af rapporter. Fra den 31. august 1820 og et stykke ind i september måned er der 16 rapporter. Angrebene gik ud over kollektør Levin Israel (1752-1832) i Vognmagergade, garver Levin på Gammel Mønt, Joseph Raphael på Østergade, handelsmand Jacob Jasop i Læderstræde, Salomonsen i Kompagnistræde, Hartvig Jasop på Østergade, hattemager Hannover på Østergade, urtekræmmer Salomonsen, købmand Joseph Simon og Jacobsen i Skindergade. Samtidig blev tre unge læredrenge den 29. september 1820 kendt skyldige i gadeuorden foran familien Mendelssohns hus.

Overgrebene var udtryk for, at Jødefejden fortsatte. Det politiske aspekt trådte tydeligere frem, og fx blev der skrevet med kridt "Brød eller død" i Bredgade og Gothersgade. Politiagenten, teskænker Peter Larsen, havde til opgave at skygge forfatteren J.K. Blok Tøxen (1776-1848), der var under mistanke for at opildne masserne. Myndighederne formodede naturligvis, at veluddannede folk stod bag optøjerne, for mange almindelige københavnere kunne kun dårligt skrive.

Den 2. september 1820 havde Kaas vurderet urolighederne fra en alvorligere vinkel. Han frygtede, at de var "Indledning til den store Scene", som han udtrykte det. Kaas omtalte i brevet en liste over tyske akademikere og studerende i landet, og han var formentlig bange for, at uroen blandt de tyske studenter, Burschenschaften, skulle finde vej til København. Kaas modtog en politirapport den 4. september 1820: "Det synes i det hele ikke at jøderne denne gang er ene i linien for disse opløb". Politiet foreslog en række indgreb, og Blok Tøxen blev nævnt som urostifter.

M.L. Nathanson og hans hustru fik en stor børneflokk: seks døtre og to sønner. Alle børn blev kristne – de to sønner endda præster i folkekirken og fik navnet Nansen. En fik sønnen Peter Nansen (1861-1918), der blev en kendt københavnsk forfatter og journalist. De to ældste døtre, Bella og Hanna, blev malet af C.W. Eckersberg i 1820. || Statens Museum for Kunst

Blok Tøxen var en interessant figur, for han havde sammen med sin ven akademikeren J.J. Dampé (1790-1867) farlige tanker om at afskaffe enevælden og indføre demokrati. Blok Tøxen var født i Sønderjylland og rejste i 1798 til København og forsøgte sig som lærer og med at skrive. Han har fået negativ omtale i danmarkshistorien som en noget overfladisk person, hvis skrifter ikke havde den store kvalitet. Men han havde fat i noget centralt med sin kritik af enevælden og sin aktivisme for demokrati. Myndighederne var klar over hans og Dampés aktiviteter og sørgede for at holde dem under opsyn. Blok Tøxen og Dampé var hovedmændene i Jernringsforeningen, hvor medlemmerne gik med en fingerring af jern, så de kunne kende hinanden.

Politidirektør Hvidberg var gået af i 1820 og erstattet af jurist Andreas Christian Kierulff (1782-1846). Kierulff skrev den 18. september 1820 en detaljeret beretning til Kaas om Jernringsforeningen. Kaas berettede dagen efter, den 19. september, at formålet var at ”omstyrte landets regeringsform og indføre en konstitution lig den norske”. Kaas anså det derfor som en

”Pligt for politiet at søge såvidt muligt at sætte sig i forbindelse med nogle af [disse] mænd for at kunne følge deres foretagende og modarbejde deres hensigter”.

Vurderingen var, ”at Blok Tøxen er Formanden”. Det fremgik af de mange politirapporter, at Blok Tøxen var syg helt hen til midten af oktober, men så kunne politiagenten Lütken meddele i en rapport af 13. oktober, at Blok Tøxen var ved at komme ovenpå:

”BT i bedring, thi han havde begyndt at tale om adskilligt, iblandt andet havde han med megen kraft

udtalt sig om, at han anser Kaas og Ørsted for de største skurke i Danmark”.

Ørsted var juristen og politikeren A.S. Ørsted (1778-1860), deputeret i Danske Kancelli og en af den danske guldalders (ca. 1800-1850) hovedpersoner. Men myndighederne havde styr på dem og andre spioner. Da politiet endelig slog til, var de klar med et overvældende bevismateriale mod J.J. Dampe, der blev dømt til livsvarigt fængsel på Christiansø. Blok Tøxen slap med skrækken, og der var formodninger om, at politiet havde betalt ham for at sætte en fælde for Dampe. I danmarkshistorien er Dampe blevet stående som en tidlig pioner for demokratiet, hvis skæbne blev hård og uretfærdig.

Der var således ikke kun tale om jødeforfølgelser, men nu også om politisk oprør mod enevælden. Regeringens mistanke om Jødefejdens sammenhæng med Blok Tøxens og Dampes aktiviteter blev styrket af et brev, der allerede i november 1819 cirkulerede i flere eksemplarer, og som var stilet til kongen. Brevet var, ifølge politidirektør Hvidberg, skrevet af Blok Tøxen. Det opsigtsvækkende er, at der i brevet også var negative ting om jøderne og en sammenkædning af jøderne og de politiske forhold. Det hed, at Kaas var en ærkeskurk, der lod sig bestikke af jøderne for at undertrykke sine medborgere. Og brevet fortsatte med at anklage militærledelsen, der også ”står i jødernes sold”. Det hed videre:

”Jøderne må anseelig indskrænkes i henseende til deres handel i særdeleshed hvad veksler i rede sølv angår og burde uden nåde hænges, den eneste måde hvorpå vi kan beholde sølv i landet”.

Hvis Blok Tøxen stod bag brevet, havde han altså samme antisemitiske holdninger som mange andre.

I det lys kan man godt forstå myndighedernes frygt. Jødefejden havde været voldsom, og nu havde politiet kendskab til bagmænd. Det var ikke tyskere eller studenter, men Blok Tøxen – og mindre sandsynligt J.J. Dampe, som aldrig gav udtryk for antijødiske holdninger.

I september 1820 tog optøjerne til igen. Der blev knust ruder, og det kom til konfrontationer med ordensmagten. Denne gang vurderede gehejmestatsminister F.J. Kaas, at det ikke alene drejede sig om jødeforfølgelser, men om et ulmende oprør mod regeringen. Når regeringen og myndigheder var så bekymrede, skyldtes det, at enevælden gik på hæld, og at det gærede politisk i Europa. I Tyskland krævede radikale studenter samfundsforandringer. I Sverige og Norge var der indført konstitutionelle ordninger, og tronfølger prins Christian Frederik (Christian 8. – 1786-1848) stod på Eidsvoll i spidsen for den norske nationale rejsning efter Kielerfreden i januar 1814. Han underskrev den norske grundlov af 17. maj 1814, men måtte hurtigt trække sig, da forlig med Sverige indebar en anerkendelse af den svenske konge. Det Tyske Forbund fremsatte krav om en stænderforfatning for Holsten, og kravet blev støttet af liberale tyske kredse og især af det holstenske ridderskab. Det danske rige var derfor under pres, fordi Frederik 6.s regering fastholdt den herskende enevælde.

Plakater og middelstandens vrede

De 30 plakater i Statens Arkiver er blot en lille del af tidens mange plakater, ligesom der var løbesedler. Hvis man ser på skrifterne, var 14 antisemitiske uden andet politisk indhold. Fem var vendt mod kongen og regeringen. Syv gik på jøderne, kongen og regeringen. Og så var der fire med andet budskab. Budskabet om jødernes skyld i statsbankerotten

er et vigtigt tema i flere plakater. Denne er repræsentativ for stilen: "Men Frederik er du så svag, at jøder skal regere dig. Da skal for disse røverpak vist hævnen ramme dig. De fangne ved tumulten må løses. Vi er 1260".

Hvem de 1.260 var, siges ikke, og var vel blot en måde at sige på, at de var mange.

Ud over kristne budskaber var der rene politiske tekster rettet mod enevælden:

"Leve kongen. Leve friheden. Ned med kongeloven. Kongen tør ikke ophæve den, thi han har svoret en ed derpå, men han ønsker bare at tvinges for at give os friheden tilbage; nu ville vi tvinge ham. Kongens Nytorv begynder revolutionen klokken 10".

En anden gruppe kilder er de anonyme breve, som myndighederne modtog. De var ofte saftige: "Ja, lad jøder og deres tilhængere fægte for deres konge, et usselt menneske, som i graven skal fortæres af orme".

Et andet brev opfordrede til fri forfatning og pointerede, at elendigheden skyldtes "en slet regering, jødernes store indflydelse og stor gæld". Og et tredje brev beskyldte embedsmænd for korrupktion:

"Nathanson forbandes af hele folket for det lån, som han har påført hele landet, til svære renter, hvori-mod han beriger sig og handelshuset".

Plakaterne og de anonyme breve tegner et billede af mange forskellige motiver. Der var utilfredshed med jødernes succes, det store lån og med kongen og regeringen. Der var desuden tydelige politiske motiver, hvor man krævede enevælden afskaffet. Hvis man går til politiforhørene over de anholdte,

er billedet også blandet. De afhørte drenge svarede alle, at de ikke havde et formål med balladen. Blandt de afhørte var en del fattige, der var hjemløse og alkoholiserede og derfor af misundelse blev drevet til jødehad. Man søgte med lys og lygte efter intellektuelle bagmænd eller udlændinge, men man fandt ingen. Der var næsten ingen studenter med i urolighederne, og selv om enkelte pæne borgere deltog i optøjerne, var de ikke bagmænd.

Det giver mening at spørge, hvad almindelige borgere, der ikke var med i opløb og ikke skrev plakater, mente om vreden mod jøderne. I de offentlige arkiver kan man læse, at der både i middelstanden og blandt soldater var forståelse og endda støtte til angrebene. I november 1819 modtog kongen en skrivelse fra en række tekstilhandlende, som foreslog, at man for at genskabe ro og orden fratog jøderne deres borgerrettigheder. Kongen mente dog, at netop de handlende havde været med til at ophidse "den vankundige hob imod jøderne". Og ikke nok med det. Kongen skrev til Kaas, at Københavns borgmester, Friedrich Christian Schäffer (1773-1843), muligvis stod bag skrивelsen. Og sandt er det, at Schäffers egne papirer i Stadsarkivet afslører, at han havde forståelse for borgernes klager over jøderne for ublu handel, ligesom han mente, at jøderne havde fået for mange handels- og borgerrettigheder. Han så derfor gerne nedsat en kommission, hvis formål skulle være at foreslå Danske Kancelli at indskrænke eller inddrage jødernes frihed.

Her er vi i kernen af middelstandens modstand mod jøderne. Der var en kløft mellem elitens lempelige behandling af jøderne og middelstandens modvilje mod jødernes privilegier. Det var derfor ikke mærkeligt, at kongen og hans regering så med bekymring på uroen og dens konsekvenser.

Jødefejden i provinsen

Den økonomiske krise i Danmark efter Napoleonskrigen havde også dyb effekt uden for København. I mange landdistrikter og provinsbyer var der arbejdsløshed og lavere løn – også fordi en landbrugskrise med faldende kornpriser ramte landet.

Som i København blev der i Odense nedsat en kommission for at belyse Jødefejden og dømme anholdte. Vi ved derfor, at rygterne fra København om en jødefejde nåede Odense den 5. september, netop som H.C. Andersen var ankommet til København. Myndighederne beordrede mestre til at holde deres læredrenge hjemme, og politiet patruljerede gaderne. Den jødiske menighed i Odense var ikke stor og blev klart overgået i antal af menighederne i Randers, Fredericia og Aalborg. Der var dog ikke jødefejder i jyske byer. Det kan skyldes, at myndighederne allerede tidligt fik ordre om skarpe forholdsregler. I Aalborg blev det 28. september 1819 på en politiplakat indskærpet, at håndværkerdrenge skulle holdes hjemme om aftenen, og at værtshusholdere ikke måtte give drenge under 18 år adgang. Politimesteren i Viborg skrev den 20. september til myndighederne i Fredericia og bad dem om at holde jøderne i byen væk fra markedet i Viborg den 28. september.

En hattemagerdreng fortalte politiet, at han havde hørt, at skomagersvendene havde aftalt at ville jage jøderne ud af byen. En mester forklarede, at hans læredreng ved middagen søndag aften havde fortalt, at fremmede fra København havde talt om tumulterne, og ”at kongen der skulle have sagt, at der måtte gøres så meget spektakel mod jøderne, som de ville”.

Søndag aften samledes folk i Overgade i Odense uden for handelsmand Isak Israels hus og butik. Antisemitiske udråb som ”hep, hep” og ”hurra, væk

Der var jødiske menigheder i ti danske provinsbyer. De jødiske begravelsespladser er bevaret – man må ikke sløjfe dem – og vidner om den jødiske integration i samfundet, for de fleste menigheder forsvandt. Enten fordi medlemmerne flyttede til København, eller fordi de giftede sig med kristne. Der eksisterer ikke illustrationer af Jødefejden i Odense, men billedet viser den jødiske begravelsesplads i 1964.
|| Odense Stadsarkiv

med jøderne” hørtes, og der blev kastet med sten, og vinduer slået ind. På et tidspunkt ankom politimesteren og stiftamtmanden og beordrede mængden til at gå hjem, men uden større held. Så tog begivenhederne fart. Døren til Israels hus blev slået ind, og varer kastet ud på gaden. I mellemtiden havde myndighederne rekvireret hjælp fra militæret, der fik spredt opløbet. Nogle af deltagerne drog videre til en jødes hus i Korsgade, hvor man kastede med sten, men opløbet blev splittet af dragoner, inden der skete større skade.

De fleste af de 22 dømte var under 20 år. En opgørelse over de arresterede lød navnet ”Fortegnelse over følgende personer af håndværkssvende og drenge med flere”. Knap halvdelen af de dømte var håndværkerdrenge, og ca. en fjerdedel svende. Ifølge flere vidneudsagn havde også bønderkarle fra Ejby taget aktiv del i uroen. Der var dog også vidneudsagn, der påstod, at velklædte mænd havde deltaget og opfordret drengene til at kaste med sten.

I *Hempels Avis* fra Odense hed det den 14. september:

”Imod al forventning vovede også her nogle kåde mennesker af den simpleste klasse afvigte søndag aften at trodse lov og orden ved at anfælde fredelige indvåneres huse af den mosaiske trosbekendelse [...] Flere deltagere i disse skændige optrin, mest håndværksdrengene, er pågrebne og kunne nu vente eksemplarisk beskuelig afstraffelse efter fortjeneste og til skræk for ligesindede”.

På Sjælland var der uro i Hillerød, Vordingborg og Slagelse og værst i Helsingør. Ole Lund (1812-1891), den senere herredsfoged, oplevede Jødefejden som barn og berettede i sine erindringer om urolighederne, der fortsatte i to nætter:

”I disse samledes, så snart mørket var faldet på, store skarer af den pøbel, både lav og høj, som findes overalt selv i de mindre byer, for at more sig med at molestere jødernes huse og navnlig at ituslå alle vinduer. Øvrigheden var, som det i reglen går, blevet overrasket og havde derfor ikke truffet nogen som helst foranstaltning, og først den tredie aften fandt sværmen, at militæret var rykket ud og havde sat dobbelte poster ved alle jødernes huse eller gårde og på de nærmeste gadehjørner, da det ubetydelige politi, der fandtes i byen, var aldeles afmægtigt”.

Urolighederne døde ud lige så hurtigt, som de opstod, men et af de hårdt ramte huse tilhørte politimester J.A. Mariboe (1783-1858), der var jøde af fødsel, men var døbt og havde skiftet navn til Stenfeldt.

Forfatteren M.A. Goldschmidt (1819-1887) var et polemisk geni og en strålende forfatter. Hans roman *En Jøde* (1845) er en klassiker, og hans redaktion af tidsskriftet *Corsaren* er stadig noget af det modigste i dansk bladverden. Hans statue står på Frederiksberg, men blev væltet af nazisterne under besættelsen. || Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot

Tiden efter Jødefejden

Nathansons eftermæle

Tiden efter 1819 var nok præget af uro, men var også indledningen på en unik succeshistorie, hvor det lykkedes jøder at sætte deres præg på videnskab, finansforhold og journalistik. Jødehadet var imidlertid ikke slut, og den sociale diskrimination var stadig til at tage og føle på. Det kom til endnu en mindre jødeuro i 1830. Den var dog ikke så voldsom som i 1819, men alvorlig nok. Som i 1819 kom inspirationen sydfra, og i hele Europa gærede det i 1830 med politisk oprør og revolutionære bevægelser. Uro i Hamborg bredte sig til København i forbindelse med nedlæggelsen af en grundsten for byggeriet af en ny synagoge i Krystalgade. Der var især tale om pøbeloptøjer, hvor både drenge og voksne mænd deltog. Mange ruder blev knust i alderdomsstiftelsen Meyers Minde, opkaldt efter David Amsel Meyer. Optøjerne bredte sig derefter til andre gader og var så markante, at udenlandske gesandter rapporterede hjem om de dramatiske begivenheder.

Med Grundloven (1849) forsvandt de sidste rester af forskelsbehandling formelt, men som man kan læse i M.A. Goldschmidts klassiske roman *En Jøde* fra 1845, følte mange jøder sig efter ligeberettigelsen i 1814 stadig udenfor og forhadte. Goldschmidt voksede op i Vordingborg, hvor en mindre jødeuro havde fundet sted, og han indledte

sin roman med at skildre en jødefejde i provinsbyen: "Det gik nu ud over jøderne".

Jødefejden havde store konsekvenser for den jødiske menighed. Mange lod sig døbe, fx Nathanson, der blev til Nansen. Han gik fallit i 1820, hvor forkerte spekulationer og ugunstige konjunkturer slog Meyer & Trier ud. Man fanger et glimt af de katastrofale konsekvenser, Meyer & Triers fallit fik for den jødiske menighed, i en nekrolog fra 1866 over den jødiske handelsmand W.P. Heyman (1794-1866). Som mange andre jøder havde Heyman sine penge stående i Meyer & Trier. Nekrologen, skrevet af sønnen, lyder:

"Handelshuset Meyer & Trier fallerede uventet og hos disse havde han henstående størstedelen af sin formue. Da dette blev kendt på Børsen til stor skræk for handelsstanden, løb jeg øjeblikkelig med min afdøde svoger Philip Eichel for på en lemfældig måde at gøre ham dette bekendt. Da han erfarede sådant, udtalte han Jobs ord "Gud gav. Gud tog, hans navn være priset til alle tider". Og han fandt sig i det skete uden nogensinde at jamre eller klage eller tabe modet og fortsatte sin daglige dont uforandret som forhen".

Nathanson var ukuelig og fik genrejst firmaet, inden det definitivt gik konkurs i 1831. Han var en utrættelig sjæl, der gav store summer til kunstnere og humanitært arbejde. Det kan vi få et indblik i fra den jødiske pigeskole, hvor han ofte kom. En tidligere elev på Carolineskolen, Hanne Abrahamsen (1815-1862), skrev i 1860 om skolen og Nathanson:

"Nathanson, med hvem jeg lejlighedsvis underholdt mig, var en meget interessant mand, en højst sammensat natur, et stemningsmenneske og derfor

uberegnelig. Han var født til at være uindskrænket hersker, og det var ingen let sag at udfægte en meningskamp med ham. Sejre kunne man kun få ved at hævde sine anskuelser med urokkelig fasthed. Han elskede 'sine egne', som han kaldte os; men i vor skoletid mærkede vi det ikke; når han med rynkede øjenbryn – de var stærkt buskede – stormede igennem klasseværelserne med hatten på hovedet og uden at lukke en eneste dør efter sig, gik der en bæven gennem lærerinderne og eleverne, og de åndede først lettet op, når grosserereren, senere etatsråden, var borte. Men når han, da vi var voksne, kunne vise os en tjeneste, var han utrættelig for at vinde en fordel for os. Han undte os det så godt”.

Nathanson var gennem sit nære forhold til kongehuset, sit økonomiske engagement i statens forhold, sin mæcen- og reformvirksomhed og sine publicistiske aktiviteter en af 1800-tallets mest interessante personer.

En af mændene bag de mange samfundsreformer og ligestillingen af jøderne var embedsmanden A.S. Ørsted. Han indrømmede i sin selvbiografi, at ligestillingen var sket i modstrid med holdningen i den brede danske befolkning. Alligevel stod regeringen fast på reformen, og Ørsted omtaler formålet som ”et humant formål, og det et sådant, der havde den da herskende stemning imod sig”. Men som vi har set, var der ikke tale om fuld ligestilling. Selvsamme Ørsted og med ham også Grundtvig var nemlig imod, at jøderne kunne blive valgbare til stænderforsamlingerne i 1830. Da debatten blussede op, gjorde Ørsted det klart, at ideen om fuldstændig jødisk ligestilling stammede fra den franske revolution, som han ikke gav meget for. Og han pegede på, at stemningen mellem jøder og kristne stadig var fjendtlig, og at den folkelige stemning

var imod jøderne. Ørsted fremholdt desuden, at kun den kristne religion indeholdt garanti for ”det rette statsborgerlige sindelag, som man ikke kan finde i anden tro”. Også andre betydningsfulde personer som den ellers jødevenlige biskop J.P. Mynster tilsluttede sig synspunktet.

På den måde var man stort set tilbage ved debatten i 1813-1817. Nu var det endda oplyste mænd, der stod bag afvisningen af jøder og jødedom i en demokratisk, kristen stat.

Årsager og efterdønninger

Man kan ikke pege på en enkelt årsag til, at jødefejderne opstod i Danmark. Faktisk kan man pege på en lang række elementer. Der var økonomiske, sociale, antisemitiske, politiske og religiøse årsager til, at det gik heftigt for sig. Man kan pege på, at økonomien var dårlig, og med statsbankerotten var der en økonomisk årsag til at nære en vrede mod myndighederne og især jøderne, fordi de var så tydelige i det finansielle spil. Desuden var ganske almindelige mennesker berørt af de mange jødiske långivere og pantelånere, hvis virksomhed affødte vrede og misundelse. Mange anholdte var fattige folk og læredrenge, og det er derfor naturligt at se deres medvirken som udtryk for underklassens forsøg på at protestere. Men der var også en lang tradition for folkelig uro og skæg og ballade i gaderne, og man kan ikke afvise, at den gamle tradition og behovet for rav i gaden spillede en rolle.

Der var fra gammel tid et had til jøder, som var næret af religiøse og sociale årsager. Antisemitismen viste sig under den litterære jødefejde og havde forskellig karakter og dybde. Nogle var stærkt antijødiske og fordømte jøderne som et folk, hvis dårlige karakter var rodfæstet i religionen, og som ikke kunne indpasses i det kristne samfund.

Andre påpegede, at jødernes tragiske historie havde fremmet uheldige egenskaber, men at de kunne blive gode og nyttige borgere. Forbløffende mange, selv de jødevenlige skribenter, kritiserede jødernes "sjakrerånd" og kulturelle tilbagestående. Atter andre tog afsæt i en religiøs tilgang og mente, at jøderne som Kristusmordere og fjendtlige over for kristendommen aldrig kunne blive en del af det kristne samfund. Så var der skribenter, der ikke udtrykte fjendtlighed som sådan over for jøderne, men tog udgangspunkt i en mere formel holdning. De anså det evangelisk-lutherske samfund som det bærende grundlag for samfundet og ville ikke underminere det ved at gøre jøderne tiligestillede borgere, der kunne opnå offentlige stillinger. Der var desuden en ganske banal misundelse over, at jøderne klarede sig godt i handel og pengevirksomheder.

Der var også en udbredt holdning, der kan kaldes xenofobisk. Man brød sig ikke om fremmede med mærkelige vaner, kultur, sprog og særprægede udseender, og folk gav udtryk for fremmedfrygten eller -fjendtligheden gennem ord og gerning. Der var desuden en voldsom irritation over de mange fattige jøder, der lige siden 1600-tallet havde plaget landet ved at komme ind uden opholdstilladelse og ofte strejfedes rundt uden penge i forsøg på at overleve. De mange danske love vendt mod fattige jøder vidner om, at problemet var stort.

Og endelig var der en irrationel, dæmonisk tankegang, der viste sig i skrifter og plakater om jøderne som en international, konspiratorisk gruppe, der ville overtage verdensherredømmet eller gennem deres netværk udplyndre de kristne og sætte sig på penge og magt. I et klassisk værk, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Millenarians and the Mystical Anarchists of the Middle Ages*, har historike-

Yom Kippur (soningens dag på hebraisk) er jødernes allerhelligste dag. Her ses et maleri fra 1878 af den polsk-jødiske maler Maurycy Gottlieb (1856-1879). Selv om Gottlieb døde som blot 23-årig, nåede han op på ca. 300 malerier, og han regnes for et stort geni.

|| Tel Aviv Museum of Art

ren Norman Cohn (1915-2007) forsøgt at grave dybt i de psykologiske og samfundsmæssige årsager til, at jødehadet blev ved med at trives i århundreder. Han peger på, at mennesker havde og har behov for konspirationsideer, og jøderne var et oplagt mål. Jøderne er tilskrevet negative karaktertræk og dårlige egenskaber som grådighed og ondskab. Hadet kan man finde spor af helt tilbage til græske forfattere før Kristus.

Man kan ikke afvise, at en politisk protest mod myndighederne, kongen, enevælden og den manglende frihed var en del af baggrunden for urolighederne. Man fandt aldrig bagmændene, og det er højst usikkert, om der overhovedet var nogen. Men det er en væsentlig pointe, at oppositionelle i

Jernringsforeningen også havde antisemitiske ideer i deres kamp for demokrati og frihed. Eller også spillede bagmændene blot på antisemitismen for at hidse gemytterne op.

Jødefejden var udtryk for en debat, som skyldede gennem hele Europa, nemlig om man kunne tåle jøderne i en kristen stat. Spørgsmålet involverede en lang række forhold, som havde at gøre med jødernes indtræden i de kristne samfund som en næsten ligestillet gruppe af borgere. Så længe de holdt sig for sig selv, var det lettere at acceptere deres tilstedeværelse. Men i det øjeblik, de blev synlige i samfundet og var på linje med kristne borgere, stillede kristne spørgsmål ved, om det var godt for dem og samfundet.

Meget afhænger af ideologiske holdninger. Socialistiske historikere vil fremhæve den sociale protest. Forskere med interesse for samfundsforhold vil fokusere på det politiske aspekt. Jødiske historikere vil koncentrere sig om jødehadet som drivende faktor. Skribenter med interesse for oplysningstiden vil pege på kampen for et frit og tolerant samfund og fremhæve røsterne i den litterære jødefejde som et led i denne kamp. Det er kort sagt ganske afhængigt af ens ideologiske ståsted og interesser, hvordan man vil sætte jødefejderne ind i en historisk ramme.

Jeg selv er ikke tilbøjelig til at lade alle faktorer og forklaringsmodeller have en plads. Det er dog værd at fremhæve netop oplysningsaspektet og kampen for et frit, moderne samfund. I sin essens var den litterære jødefejde fra 1813 til 1817 gennemsyret af holdninger for og imod en samfundsudvikling mod en større frihed og tolerance. Ser man nærmere på skrifterne og deres beskyldninger mod og til forsvar for jøderne, skimtes en dybere strid

om samfundets udvikling. Det gør jødefejderne til en af de centrale debatter i danmarkshistorien.

Der er i beskrivelsen helte og også skurke i bedste tegneseriestil. Hele vor kulturs forståelse er nemlig en kamp mellem dem, der ønskede et frit og tolerant samfund, og tilhængere af et lukket, religiøst og klassesdelt samfund. Det er selvfølgelig et temmelig unuanceret postulat, for så sort og hvid er historien aldrig. Der foregår aktuelt en debat om oplysningsbevægelsen, hvis hovedpersoner – Denis Diderot (1713-1784) og François de Voltaire (1694-1778) – vi normalt karakteriserer som vor egen oplyste samtids pionerer. I sin bog *Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism and Progress* (2018) skriver den canadiske professor Steven Pinker (1954-) om oplysningsbevægelsens nødvendighed og udvikling i meget positive vendinger og ser den som forløber for det oplyste samfund. Men kritikere af oplysningsbevægelsen beskriver oplysningsfolk som intolerante, antisemitiske, elitære og fordomsfulde typer, der troede, at streng rationalitet kunne overføres på alle menneskehedens aktiviteter. Det viste sig at være en katastrofe, og den franske revolutions tragedie, der endte med henrettelse og kejserdømme, havde sine rødder i blind rationalitet. Det synspunkt fremfører den israelske filosof Yoram Hazony (1964-) også i bogen *The Virtue of Nationalism* (2018).

På samme måde er det med debatten om jødernes situation i 1700- og 1800-tallet, for helte- og skurkerollerne er ikke så nemme at definere. For de fleste historieskrivere var de oplyste mænd blandt den danske kulturelite og embedsmænd vor nations egentlige helte. Det var folk som P.A. Heiberg – ham med digtet om ordener, som man hænger på idioter, og som senere blev sendt i eksil i Paris. Og det var fremsynede embedsmænd som A.S. Ørsted,

der stod for en retspolitisk ordning af landet og i øvrigt var bror til geniet og fysikeren H.C. Ørsted (1777-1851). Skurkene var de formørkede præster og rabbinere og bagstræberiske godsejere, der ikke ville fremskridtet. Men var helte- og skurkeroller så nemme at fordele?

Set ud fra et konservativt religiøst jødisk synspunkt var ligestilling og emancipation den lige vej til integration og senere assimilation, hvorefter den jødiske minoritet ville forsvinde. Var det i jødernes interesse? Gennem ligestilling mistede man både identitet og selvstyre, og vejen var banet for en sekulær indflydelse, der ville underminere jødisk tro og fremme assimilation. Hvilket jo var fuldstændigt rigtigt, kan vi nu se.

Fra kristen side bekymrede religiøse og konservative mænd sig. Hvis man åbnede op for jøderne, kunne det skabe alvorlige problemer. Ganske vist

For danske jøder var fremkomsten af antisemitisme i 1970'erne et chok. Endnu værre blev det i begyndelsen af det 21. århundrede, da ny antisemitisme viste sig i det meste af Europa. Denne forfatters mor, der var flygtet i 1943, udbød: "Det havde jeg ikke troet, vi skulle opleve igen". Terror i 2015 kostede den jødiske vagt Dan Uzan (1977-2015) livet og var et traume for danske jøder. Hærværk på den jødiske skole og mod denne jødiske slagterbutik understregede alvoren.
|| Nils Meilvang/Ritzau Scanpix

gik det forrygende, og jøderne manifesterede sig i løbet af 1800-tallet som en gave til det danske samfund, hvor de ydede en uvurderlig indsats på næsten alle samfundets områder. Men det vidste man jo ikke, at de ville gøre, og når man i slutningen af 1700-tallet så på jøderne, tegnede der sig ikke et lyst billede. Mange familier var meget fattige og kunne ikke dansk. En del unge drenge var småkriminelle, og nogle kvinder prostituerede. De ældste i menigheden var ofte temmelig indskrænkede og bekæmpede med næb og klør sekulær viden og foragtede det kristne samfund.

Desuden var mange modstandere af jødisk ligeberettigelse ikke drevet af jødehad eller onde hensigter, men et idealistisk ønske om et samfund, hvor kristendom var en af grundstenene i samfundet. Der skulle sværges en ed til Gud, før man kunne ansættes i det offentlige, og derfor var det utænkeligt, at jøder kunne få en sådan ansættelse.

Jøderne var et omrejsende folk, og mange jøder rejste ind og ud af Danmark. Derfor mangler national historieskrivning ofte det internationale aspekt. Den danske lovgivning og emancipationen fra 1814 var rettet mod danske jøder med opholdstilladelse, men man var fortsat restriktiv over for fremmede jøder. Helt indtil den 5. april 1850, altså efter Grundloven, krævede man særlige tilladelser til jødiske indvandrere – krav, man ikke stillede til andre fremmede. A.S. Ørsted forsvarede tilstanden og henviste til "deres formodede moralske tænkemåde og hele sociale tilstand og virksomhed". Og han pegede på, at de fremmede jøder var meget religiøse og manglede almen oplysning.

Grundtvig var helt på samme linje, for han advarede mod for mange fremmede jøder fra Ungarn eller Polen. Da Grundtvig senere udviklede en folkelig ideologi, afviste han, at jøderne kunne være danske

i folkelig forstand – ikke på grund af religionen, men fordi de var jøder og havde en anden nationalitet. Han fastholdt, at jøderne kunne være borgere som alle andre, men rigtige danskere kunne de ikke blive. Man kan retrospektivt mene, at den slags holdninger var antijødiske, men spørgsmålet er, om man overhovedet kan sætte det ind i den ramme, for antisemitisme er i dag farvet af vor viden om århundreders jødeforfølgelser. Mest markant under Holocaust 1941-1945, hvor nazisterne udryddede seks millioner jøder. Grundtvig ville næppe selv se holdningerne dengang som antisemitisme, men som en logisk følge af tanker om dansk folkelighed. For nogle jøder var den slags tilgange dog krænken- de, og der var alvorlige konfrontationer mellem fx Grundtvig og forfatteren M.A. Goldschmidt. Og da biskop Mynster retorisk spurgte, om en jøde kunne være kulturminister, svarede Goldschmidt, at selv- følgelig kunne en jøde det.

En negativ stemning over for jøderne fik godt fat i dele af det kirkelige miljø, og ikke mindst biskop H.L. Martensen (1808-1884) blev eksponent for en kristen antisemitisme langt op i 1800-tallet. Den fortsatte efter hans død i kirkelige miljøer i det 20. århundrede. Heldigvis kom den i defensiven i den nazistiske periode, og kirkelige stridsmænd som præsten Kaj Munk (1898-1944) og biskoppen Hans Fuglsang-Damgaard (1890-1979) sørgede for, at kir- ken fik et smukt eftermæle.

Man kan til en vis grad sammenligne jødefejder- ne med Dreyfus-affæren i Frankrig i 1890'erne, hvor den uskyldige jødiske kaptajn Alfred Dreyfus (1859-1935) blev dømt for at være tysk spion og deporteret til Djævløen. Sagen udløste et klassisk opgør mel- lem modstandere og tilhængere af et åbent tolerant samfund – selv om det heller ikke dengang var så sort og hvidt, som eftertiden vil gøre det til.

Kort sagt var kampen om jøderne et af de mest interessante opgør i 1800-tallet, som havde alle mulige facetter, fordi jødefejderne indeholder meget stof, der virker særdeles aktuelt i den nutidige debat om det multietniske samfund og muslimernes stilling i det danske samfund.

Det vil være naturligt, hvis læserne spørger, hvordan Jødefejden hænger sammen på en tidslinje med racismen, nazismen og vor seneste tids uhyggelige udbredelse af terror mod jøderne og et nyt jødehad. Svaret er, at racisme var en opfindelse fra 1800-tallet, hvor man udviklede en teori om racer, som man troede var videnskabeligt bevist. I teorien stod den hvide race øverst i hierarkiet, mens sorte og jøder var nederst. Raceideologien, som i bund og grund byggede på et uvidenskabeligt grundlag, spredte sig til europæiske lande og bevægelser. Også i Norden. Det var den, som nazismen byggede på. Den raceideologi fandtes ikke i 1819, men både jøder og kristne opfattede jøderne som et etnisk folk. Etnicitet er et dårligt defineret begreb, men som Grundtvig opfattede danskerne som et folk, blev jøder opfattet som et folk med specifikke karaktertræk, som de beholdt, selv om de omvendte sig til kristendom. Etnicitet og racisme havde fælles tankegoods, men var ikke identiske begreber. Af den litterære jødefejde kan vi se, at mange skribenter mente, at jøderne havde karaktertræk som grådighed og falskhed.

Da raceideologien udviklede sig i Europa, og nazisterne i Tyskland begyndte at efterstræbe jøderne på livet, var der en klar fare for, at det også skulle ske i lande som Frankrig og Danmark. Der havde fra begyndelsen af det 20. århundrede været en opblussen af antisemitisme, efter at mange russiske jøder fra 1890'erne til 1917 var kommet til Danmark. Der var absolut grund til at frygte, at jødehadet kunne

brede sig, men det viste sig heldigvis i 1930'erne, at den ikke havde grobund i Danmark, hvilket dels skyldtes en efterhånden vellykket integration af danske jøder, dels at racehadet mod jøderne i høj grad med tiden blev identificeret som et tysk fænomen. Da danskerne i stigende grad så Tyskland og nazismen som en trussel, var det oplagt at distancere sig fra jødehadet. Især efter besættelsen i 1940, hvor danske nazister blev eksponenter for racistisk jødehad, kunne man ligefrem vise dansk national modstandsånd ved at tage afstand fra racismen og i oktober 1943 hjælpe jøderne. Frihedskæmpere og ganske almindelige danskere hjalp med at evakuere ca. 7.000 personer – ca. 95 % af de danske jøder – over Øresund til sikkerhed i det neutrale Sverige.

I 1819-1943 var der jødehad, men i 1819 ikke i en påstået videnskabelig racistisk form, selv om man tillagde jøderne særlige karaktertræk. Imidlertid var myndighederne og kongefamilien positive over for den jødiske minoritet, hvilket viste sig med kong Frederik 6.s attitude i 1819 og under besættelsen

**Demonstration på
Nørrebro i 2014. Den
fandt sted i protest
mod det stigende antal
trusler og overfald på
danske jøder.
|| Søren Bidstrup/
Ritzau Scanpix**

1940-1945 med kong Christian 10.s (1870-1947) og regeringens tilgang.

Man kan så spørge, om der på tidslinjen mellem 1819 og nutiden er forbindelser eller det modsatte, der kan sætte nutiden i perspektiv. Vi oplevede i 2015 i København terror mod synagogen, og det kostede en jødisk vagtmand Dan Uzan livet. Og vi har oplevet en markant stigning i antijødiske fordomme i det offentlige rum. På europæisk plan har antisemitismen godt fat. En undersøgelse fra EU's Agentur for Grundlæggende Rettigheder viste i 2018, at 90 procent af undersøgelsens 16.000 jøder oplever stigende antisemitisme fra begge politiske yderfløje. De store forskelle på 1819 og nu er, at Holocaust satte et skel i vor opfattelse af al historie, så vi ser jødisk historie gennem dette prisme. Dertil kom, at staten Israel blev oprettet i efterkrigstiden (1948) og betød, at jøderne ikke mere var statsløse. Men statens oprettelse introducerede også en øget konfrontation med muslimer, og det blev til en trussel, da muslimsk indvandring til Europa og Danmark øgede faren for jøderne, idet konflikten flyttede med til Europa. Det understregede en række angreb på jødiske institutioner i tiden efter 1970 og bombeangreb på synagogen i 1985. Terroren var fra 1970 til 1990 hovedsagelig venstreradikal, men blev derefter i stigende grad religiøst motiveret med rod i den israelsk-palæstinensiske konflikt.

Det Jødiske Samfund i Danmark har en unik historie og er et af få europæiske jødiske samfund, der slap helskindet gennem historiens prøvelser. De fleste jødiske menigheder og synagoger blev ødelagt og udsløttet, hvorimod den dansk-jødiske menighed har en næsten kontinuerlig historie fra 1600-tallet. Truslen i 1819 var alvorlig, men det var på sin vis ikke værre end nu, hvor politi og militær er posteret foran institutioner for at beskytte jøderne.

Videre læsning

Blüdnikow, Bent (red.): *Jøderne som frie borgere. Anordningen af 29. marts 1814. Det Jødiske Samfunds Forlag 2014*

I 200-året for emancipationen i 1814 udgav Det Jødiske Samfund et skrift, hvor faghistorikere vurderer ligestillingen i både dansk og internationalt perspektiv.

Blüdnikow, Bent og Bent Christensen: *Politiet og jødefejden i København i 1819. Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1982*

I artiklen gennemgås politiets arkiver for at undersøge Jødefejden til bunds. Ikke mindst politiets rolle er der fokus på.

Rasmussen, Jens: "Jødefejden og de beslægtede uroligheder, 1819-20. 'Indledning til den store Scene'?", i *Kirkehistoriske Samlinger. København 2010*

Kirkehistorikeren Jens Rasmussen giver vigtig ny viden og peger på, at Jødefejden fortsatte i det meste af 1820, og at skribenten Blok Tøxen også gav udtryk for antijødiske tanker.

Schwarz Lausten, Martin: *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder 1760-1814. Anis 2002*

Professor emeritus Martin Schwarz Lausten har udgivet et seksbindsværk om forholdet mellem kristne og jøder. Værket er en guldgrube af oplysninger og kildehenvisninger.

Tudvad, Peter: *Stadier på antisemitismens vej. Søren Kierkegaard og jøderne. Rosinante 2010*

Peter Tudvad skildrer indgående jødefejderne i bog om Søren Kierkegaards antisemitisme. Kierkegaard kommer ikke godt ud af Tudvads kritiske undersøgelse.

På 100danmarkshistorier.dk findes den omfattende litteratur, som forfatteren har anvendt til at skrive bogen, ligesom der er noter til bogen.

I samme serie

Poul Duedahl **Gudhjemtid**

Bertel Nygaard **Grundloven**

Søren Hein Rasmussen **Fri porno**

Louise K. Skyggebjerg **Industri på udstilling**

Søren Mentz **Den islandske revolution**

Bo Lidegaard **Danmark i krig**

Johan Heinsen **Det første fængsel**

Ulrik Langen **Struensee**

Rasmus Rosenørn **Beatlemania**

Heidi Jønsson **Indvandring i velfærdsstaten**

Kristine Kjærsgaard **Danmark i FN**

Lars Boje Mortensen **Saxo**

Lisbeth M. Imer **Rigets runer**

Cecilie Bønnelycke **Sædelighedsfejden**

Sebastian Olden-Jørgensen **Svenskekrigene**

Torben Kjersgaard Nielsen **Dannebrog**

Bo Fritzbøger **Vildt vejr**

Helle Vogt **Jyske Lov**

Jes Fabricius Møller **Grundtvigs død**

Jens Lei Wendel-Hansen **Grønlands Amt**

Carsten Porskrog Rasmussen **Hertugdømmet**

Kenn Tarbensen **Fisk til folket**

Mogens Rüdiger **Oliekrisen**

Bo Poulsen **Stormflod**

100 danmarkshistorier

Danmarks historie serveret i små og overkommelige bidder. 100 forskere fra landets universiteter, arkiver og museer tager i 100 bøger a 100 sider fortiden under kærlig behandling og fortæller med vid, humor og kløgt om det, der var. Og det, der er.

100 danmarkshistorier finder du på en række platforme:

Spil med i MegaNørds app Dyst!, og dyst med vennerne om Danmark og dengang.

Besøg danmarkshistorien.dk, og oplev fortiden gennem artikler, film og kilder.

Kig forbi HistorieLab.dk, der arbejder med historiske temaer. Især for grundskolen.

Mød op på Folkeuniversitetet, og hør foredrag med forfatterne.

Læs med i *Politiken*.

A.P. Møller Fonden har støttet projektet og gjort det muligt at udgive og formidle de 100 danmarkshistorier.

Find info på 100danmarkshistorier.dk
Her kan man også tegne abonnement.

Der findes ikke
samtidige illustrationer
af Jødefejden i 1819.
Tegneren Peter
Klæstrup (1820-1882)
forestillede sig i 1877,
hvordan urolighederne
kunne have foregået,
men havde af gode
grunde ikke selv set
optøjerne.

|| Det Kgl. Bibliotek

100 danmarkshistorier

"Jødepak" og "Jødefruentimmer". Kristne danskere brugte ikke kammertonen over for jøder i 1819. Men det var ikke kun tonen, der var barsk. Også fysiske overfald på jøder og knuste ruder hørte til dagens uorden. Urolighederne har vi døbt Jødefejden. Her kæmpede danskere mod enevælde og for demokrati, men mest af alt handlede Jødefejden om retten til at være dansk. Kunne Danmark rumme jøder med slangekrøller, parykker og gefilte fisk? Det kunne landet, og jøderne blev integreret i løbet af 1800-tallet. Men fordomme om pengegriske jøder med krogede næser fyldte stadig meget og blev båret ind i det 20. århundrede. Her kulminerede århundreders afstandtagen med Holocaust, terror og jødehad.

Deltag i den evigt aktuelle fejde om danskhed og mindretal med Bent Blüdnikow, redaktør og anmelder på *Berlingske* og tidligere seniorforsker ved Rigsarkivet.

